СпА 3272
В

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1980

На корицата

Старобългарски мраморен релеф с изображение на орел, измъчващ животно, от разкопките на северната стена на ранното укрепление на Велики Преслав. X в. Археологическа база-музей „Велики Преслав"

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Relief paléobulgare de marbre avec représentation d'aigle, torturant un animal, des fouilles du mur nord de l'ancienne fortification de Veliki Preslav. Xe s. Base-musée archéologique „Veliki Preslav"

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1980
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXII

4

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1980

1300 години България

По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI—VII в.

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Настоящата статия има за цел да обобщи резултатите от изследванията през последните години върху публикувания керамичен материал от славянски произход от Североизточна България.[1]

От появата на обобщаващото съчинение на К. Миятев,[2] посветено специално на въпроса за произхода на славянската керамика, измина много време, през което в археологическата литература бе направена сериозна крачка по пътя към детайлното проучване на паметниците, тяхната типологична класификация, хронологическото им подреждане и етническо осмисляне.[3] В редица трудове в по-малка или в по-голяма степен е засегнат и въпросът за отношението на известните у нас раннославянски паметници към изходните форми на старославянската култура на територията на Чехословакия и СССР.[4] Масовото заселване на славяните, носители на традиционните форми на архаичната славянска култура,[5] на юг от р. Дунав става в края на VI — началото на VII в.[6] През този период и по-късно до края на VIII в. се наблюдава значителна еволюция на славянската култура в резултат на иманентното ѝ развитие и на влиянията на византийската култура. Съществен неин атрибут е керамиката на ръчно грънчарско колело с традиционните славянски форми съдове и орнаментация от врязани линии. В Североизточна България тази керамика претърпява съществени промени поради взаимодействието си с керамичната традиция на прабългарите.[7]

Явно е, че на керамиката от първия и частично от втория етап се придава значение на основен, а понякога и единствен датировъчен материал.

Ако тази схема на поява и развитие на раннославянската култура у нас се приеме безрезервно, остават необясними някои явления: 1) ограничеността (числено и регионално) на раннославянските паметници (селища и некрополи) от периода на масовото славянско заселване[8] (историческите извори очертават друга картина[9]); 2) липсата на аналогии на славянската керамика в България с ранните варианти на керамиката тип „Прага-Корчак", които я представят в най-чистия ѝ вид;[10] 3) липсата на пълни аналогии в паметниците от типа „Ипотещи-Кындещи" в Румъния и специално с първите две фази на тази култура, [11] които съвпадат по време и място с установяването на славяните от българската група на територията на юг от Карпатите.[12]

Струва ни се, че вече има достатъчно археологически данни от селища и некрополи на територията на Румъния и България, които позволяват да се разграничат два основни етапа в настаняването на славяните по Долния Дунав.[13] Този въпрос може и трябва да се решава комплексно, но, както се вижда от изложената вече постановка,

30579/95

не малко значение има познаването на пътищата, по които се формира славянската керамика на колело.

Данните на писмените извори за славянско присъствие в различни територии невинаги съвпадат с наличието на паметници на славянската култура. Това се отнася най-вече за територите на запад и на изток от средното течение на Днепър.[14] В областта на юг от Карпатите те се появяват почти едновременно.[15] На мястото на археологическия вакуум, създал се вследствие на гибелта на културата Сънтана де Муреш в края на IV в., в цяла Мунтения, Югоизточна Трансилвания, Молдавия и спорадично в Олтения се появяват паметници от типа „Ипотещи-Кындещи-Чурел". [16]Тази територия според писмените извори в VI в. е обитавана от славяни.[17] Тези паметници особено в началните фази имат известни регионални различия, на които ще се спрем по-долу. Основните им характеристики (топография на селищата, тип на жилищата и отоплителните съоръжения, битовият инвентар и некрополите) се покриват напълно. Колкото и дискусионна да е появата и особено етническата характеристика на тази култура, всички изследвачи са единодушни, че ръчната керамика от класическите варианти на пражкия тип, а в Мунтения и Молдавия и на пенковския е сигурен белег за присъствието на славяни.[18] Точната датировка на паметниците с монети на Юстин II и Юстиниан I, както и с многобройни византийски метални изделия[19] прави проучването на тази култура твърде важно за общославянската проблематика.

Почти към същото време се отнасят и първите находки на славянска керамика в ранновизантийските крепости в Северна Добруджа. Според М. Комша[20] те принадлежат към добре познатите ранни представители на пражкия и пенковски тип, от които последният се приписва на антите.[21] Обстоятелствата на намирането им[22] позволяват на авторката да приеме, че става дума за славяни-лимитани, изпълнявали известни военни функции в крепостите по лимеса. Като определя това население като „адаптирано към римо-византийската култура", с която е влязло в непосредствен и непрекъснат контакт, тя смята, че появата му не води до чувствителна промяна в собствената материална култура на ранновизантийските центрове. Съдбата му след гибелта на тези центрове не е известна.[23] В VII в. в Добруджа се появява нова славянска вълна, носител на културата Хлинча I — втората фаза на раннославянската култура в Молдавия.[24]

Обр. 1 а) производствено съоръжение и б глинени пещи от ранновизантийската епоха от селището при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Fig. 1 a) outillage de production et d) fours d'argile de la Haute époque byzantine du site près du village Nova Černa, département de Silistra

Картината на славянското проникване на юг от Дунав още в средата и втората половина на VI в. се допълва и от разкопките в късноантичната крепост при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Още на времето изтъкнахме значението на раннославянската керамика от най-ранните фази на пражкия тип, намерена заедно с ранновизантийска керамика от VI в. в землянка под вала и в сметна яма от същото или малко по-късно време, датирана с бронзова лъчева фибула.[25]

Обр. 1. Ранновизантийска керамика от селището [illegible] Черна. Силистренски окръг: а) фрагмент от стомна с излъскана украса; б) капак с релефна украса и надпис. Fig. 2. Céramique de la [illegible] byzantine du site près du village Nova Černa, département de Silistra: a) fragment de cruche à décoration lustrée; б) couvercle avec décoration en relief et inscription

През 1970 г. отвън западния вал, почти непосредствено до него, бяха разкрити две овални в план полувкопани стопански съоръжения (обр. 1 *а*) и до тях три пещи за хляб, издълбани една до друга в полегатия склон на хълма (обр. 1 *б*). Пещите са съединени от дълбок изкоп пред отворите им, така че да могат да бъдат обслужвани от едно лице. В тази част на хълма няма постройки от VIII—X в. Културният пласт се изчерпва с насипите в стопанските сгради и изкопа пред пещите. Намерената в него керамика може да се обедини в три групи: д) ранновизантийски амфори, гърнета, кани и др. (обр. 2 *а*), чието датиране в VI в. се доуточнява от един капак с релефна украса и надпис[26] (обр. 2 *б*); 2) три фрагмента германска тънкостенна керамика с излъскана украса. Най-честите орнаменти са от репертоара на гепидската керамика[27] (обр. 3); 3) пенковска ръчно изработена керамика[28] (обр. 4). От нея са представени три основни форми: а) издължено високо двойноконусовидно гърне с тясно устие с няколко варианта в оформянето на ръба (обр. 5 *а*); б) по-ниско широко отворено гърне с ясно изразено двойноконусовидно тяло и два варианта в оформянето на устийния ръб (обр. 5 *б*); в) конусовидна купа (тавичка ?) — единичен екземпляр — с масивно дебело дъно и неравномерно изтеглени стени (обр. 5 *в*). На някои съдове ръбовете са оглаждани допълнително, а едно от дъната е оформено като столче.

Пенковската керамика е твърде характерна,[29] за да има съмнение, че антите още в средата или втората половина на VI в. са вече сред местните обитатели на селището. Ролята им вероятно не е по-различна от тази на местните жители — постоянен военен резерв за отбрана на уязвимите места по лимеса. Имахме вече случай да отбележим,[30] че неспокойната епоха е наложила силен отпечатък върху цялостния облик на местното население, чиито форми на съществуване са в значителна степен варваризирани. Трябва да се подчертае, че славянската керамика от по-късното селище на това място от VIII—X в. няма никаква връзка с описаните пенковски материали. Тук тя се появява най-рано в двете юртообразни жилища, представена от типове, широко разпространени в областта на културата Хлинча I, генетически свързани не с пенковска, а с житомирски (корчакски) тип керамика.[31] Съпроводена е от излъскана керамика с пастирски облик

и керамика на колело с врязана украса.

Мимоходом ще отбележим, че селището в с. Нова Черна не е единственото в България, в което раннославянска керамика се явява в ранновизантийски комплекси. Намерена е още в опожарено ниво на римска баня в източната част на Силистра, в което се установяват приправки с битов характер, датирани с монети от VI в.[32] Стратиграфски не се отделя. При подобни обстоятелства раннославянска керамика е намерена при разкопките на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг,[33] във външното укрепление на аула на Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменски окръг,[34] а вероятно и на други места.

Наличие на славяни-федерати в земите на днешна Северна България на базата на историческите извори допускат Ив. Дуйчев и В. Бешевлиев.[35]

Проникване на славяни, носители на пражки и пенковски тип керамика, напоследък е засвидетелствувано и в някои крепости и селища от VI в. в Югославия.[36] Извънредно интересни са например затворените комплекси — сметни ями от кастела до Кладово, където ръчната славянска керамика е намерена заедно с ранновизантийска, с византийски метални и костени изделия и монети на Юстин I (518—527).[37] В ранновизантийския, а спорадично и на границата между византийския и средновековния пласт раннославянски фрагменти са намерени във Велики Градац, Джердап, „Гамзиград" и Велесница.[38] Следвайки съжденията на М. Чорович-Любинкович,[39] Д. Янкович приема настаняването на групи славяни в качеството на федерати дълго преди масовото славянско проникване. За разлика от М. Комша[40] той смята, че съдбата на тези ранни славянски групи може да се проследи в някои преобразования в характерния за тук ранновизантийски керамичен комплекс.[41]

Следователно от най-западните до най-източните предели на византийския дунавски лимес още във втората половина на VI в. се появяват архаични типове раннославянска керамика, при това намерени при обстоятелства, които поразително си приличат. Много важна е в случая конкретната археологическа среда — точно датиращите ги находки на монети, добре познати [illegible] нове ранновизантийска керамика [illegible]

Как да си обясним тогава [illegible] янските паметници от типа Попина-Гарван

●*Обр. 3. Фрагмент от германска тънкостенна керамика с излъскана украса от селището при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Fig. 3. Fragment de céramique à parois minces germanique à décoration lustrée du site près du village Nova Černa, département de Silistra*

(култура I)[42] — селища на свободни общинници в почти същото време и в близост до укрепените пунктове, в които съплеменниците им изпълняват определени задължения, свързани най-вероятно с охраната на лимеса? Ако се обърнем отново към датировката на тези паметници,[43] ще видим, че тя изхожда главно от общоисторически съображения и най-общи паралели на ръчната славянска керамика от находища на територията на Румъния и СССР, без да взима под внимание, че там тази керамика е представена от няколко варианта, в които има хронологически различия. Еволюционната схема в развитието на раннославянската керамика може да се проследи само в някои райони на Украйна.[44] Безспорен е фактът, че при появата си в широката територия между р. Днепър и Западните Карпати на юг до Дунав славяните изработвали еднотипна, еднообразна по форми и технология керамика. Доколко динамично и съобразно с конкретните условия във всяка една област от тази територия протича развоят на тази керамика, показват паметни-

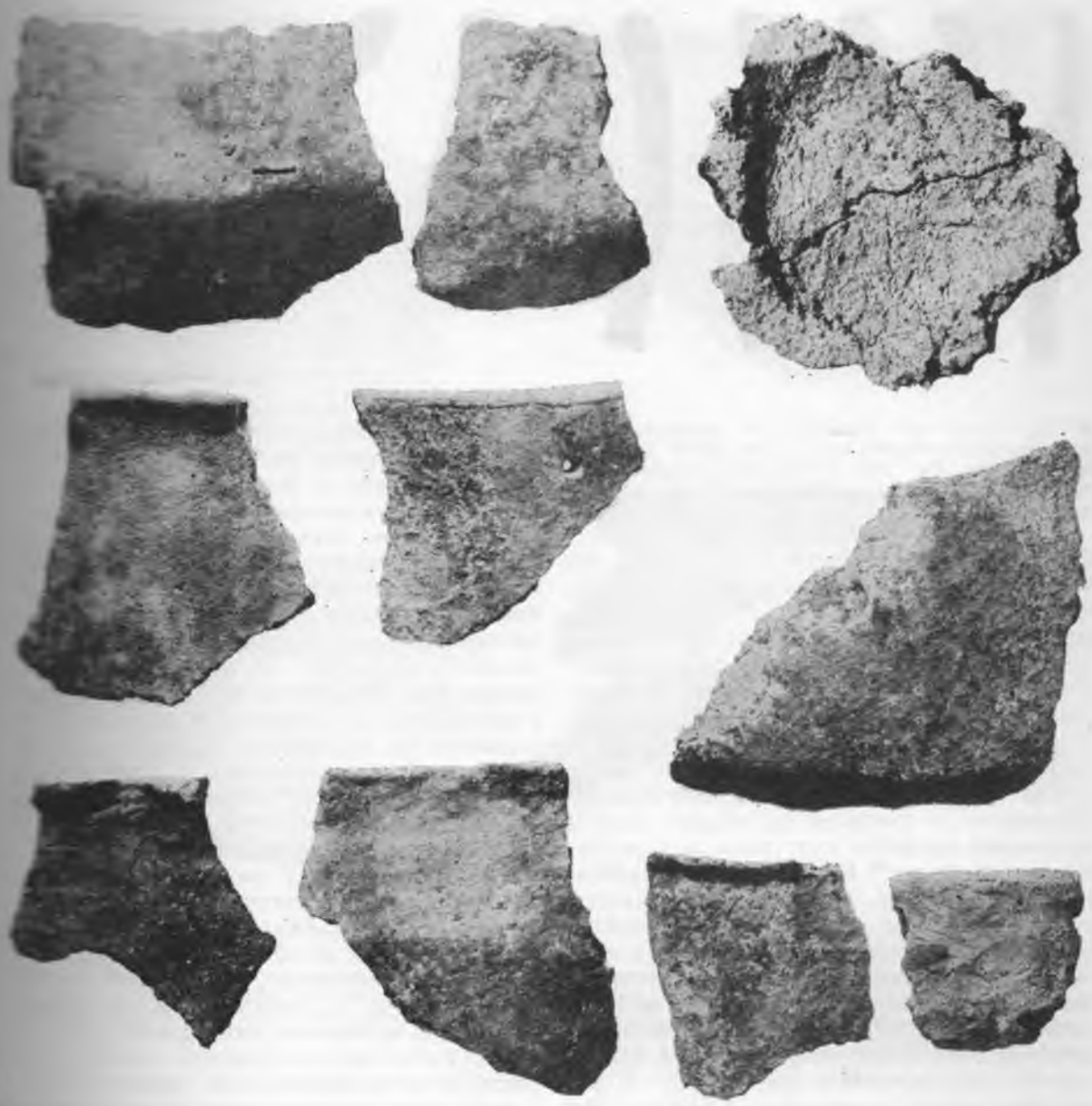

Обр. 4. Фрагменти от раннославянски керамика, пенковски тип, от селището при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Fig. 4. Fragments de céramique slave ancienne, type de Penkovka, du site près du village Nova Černa, département de Silistra

дите от земите на днешна Румъния, в които, както е известно,[45] най-напред се извършва асимилацията на завареното население от славяните.

Паметниците на културата Ипотещи-Кындещи-Чурел се проучват в Румъния вече повече от четвърт век.[46] Първата подробна характеристика на културата е направена от В. Теодореску,[47] чието съчинение може да се смята за основно. През последните години румънската археологическа литература ни поднася много нови съчинения, в едни от които се обнародват нови паметници,[48] а други представляват опит да се постави на преоценка ролята на славянските племена, участвували в създаването на културата.[49]

В създаването и развитието на т. нар. култура Ипотещи-Кындещи се набелязват четири фази: 1) от края на V до началото на

5

●*Обр. 5 а — в) профили на раннославянска керамика от селището при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Fig. 5 а—в) profils de céramique slave ancienne du site près du village Nova Černa, département de Silistra*

VI в.; 2) от втората четвърт до средата на VI в.; 3) от втората половина на VI до първите десетилетия на VII в.; 4) VII в., като вероятно не достига до края му.[50] Топографията на селищата и типът на жилищата в целия ареал на културата и през четирите фази са еднакви. В Югоизточна Трансилвания има известни различия в плановете и конструкциите на землянките, за които липсват подробни публикации.[51] Керамиката обикновено се смята за най-важния белег, въз основа на който културата се характеризира етнически.[52] На различните категории керамика се основава определянето ѝ или като звено от дългата еволюционна верига на културите, създадени в процеса на формиране на румънската народност,[53] или като акултурация на архаичната славянска култура, последвана постепенно от етническата асимилация на славяните от романизованото население.[54] В последните работи относителният дял на племенната славянска култура се определя като значим, но не решаващ. Тези възгледи в по-голяма[55] или в по-малка[56] степен са възприети в някои трудове на съветски учени. Напълно противоположно е гледището на Й. Вернер, който смята културата за изцяло славянска.[57] Опитът да се нюансират двете крайни гледни точки принадлежи на З. Курнатовска.[58] В нашата археологическа литература този въпрос без основание е отминаван мълчаливо.[59]

Керамиката от комплексите Ипотещи-Кындещи се разпределя най-общо[60] по технологически признаци в три категории: местна — продължение на дако-римската керамика от Сънтана де Муреш[61], и византийски импорт[62] (работени на бързо колело); керамика на бавно (ръчно) колело от тип, характерен по-късно за славянската градищна керамика — в третата фаза върху нея се появява напълно оформен типичният славянски орнамент от прави и вълнообразни линии;[63] керамика на ръка. Последната според класификацията на И. П. Русанова е представена от ранни (1—3) и късни (5—9) варианти на керамиката Прага-Корчак, а в Молдавия и спорадично в Мунтения — и от пенковския тип.[64] Освен тях има цилиндрични и биконични гърнета, чиито прототипове могат да се срещнат в Сънтана де Муреш.[65]

Всички румънски изследвачи са единодушни, че от тези категории керамика на славяните принадлежат пражката и пенковската в ранните им фази. В. Теодореску и М. Комша отбелязват, че керамиката на ръчно колело в третата фаза придобива определено чертите на славянска керамика.[66]

Тук няма да се занимаваме с импортната византийска керамика, която по наше мнение придава специфична окраска на комплексите от VI—VII в. на север от Дунав и заедно с откриваните многобройни изделия и калъпи от II и III фаза на културата,[67] свързани с упражняването на ювелирния занаят, свидетелствува за присъствието на военнопленници от византийските територии или е просто плячка оттам. Целият облик на културата Ипотещи-Кындещи издава контакти с южнодунавско население, които имат инцидентен характер, а не са свидетелство за редовен, регламентиран търговски обмен, доведен в степен да влияе върху основните насоки в развитието ѝ.[68]

Фиг. 6. Фрагменти от: а — в) стомни (кани?) и амфоровидна стомна от Силистра. Fig. 6. Fragments de: a—c) cruches (brocs?) et г) cruche en forme d'amphore de Silistra

Керамиката на бързо колело, червена и сива, с еднотипни опростени гърнета с вдлъбната, сферична или яйцевидна форма се явява най-рано в съчетание със славянска пражки тип (варианти 1—3) още в последните фази на т. нар. култура Братей от V—VI в.[69] В селището Братей — I е открита група землянки с каменни пещи. В голямо количество керамиката на бързо колело се открива в смесените комплекси в Трансилвания от типа Морещи-Бандурица,[70] които имат силна германска окраска, както и в чисто славянските селища Чернат и Поян в Югоизточна Трансилвания,[71] където то отново е в съчетание с ранни варианти (1—5 — в Поян и 3—4 — в Чернат) на пражкия тип.[72]

Заедно с ранни представители на ръчната славянска керамика пражки и пенковски тип тази керамика се явява в многобройните селища в Южна и Източна Мунтения, чиито пълен списък все още е неизвестен, но според М. Комша се групират около племенните центрове на славянските княжества в долините.[73]

Количеството на керамиката на бързо колело намалява на североизток. В паметниците от типа Шипот-Сучава в Молдавия тя е в незначително количество.[74] На територията между реките Прут и Днестър керамиката на колело от раннославянските паметници от типа Ханска II има облика на пастирската.[75]

Буди възражение определянето на местната керамика на бързо колело като произ-

водство на романизираното население. Останките от това население са твърде незначителни и досега по археологически път неговото присъствие във Влахия[76] и Молдавия[77] едва ли може да се смята за доказано. Обстойното изследване на Г. Дякону показва, че традициите на сивата (в Трансилвания и червената) едрозърнеста керамика от провинциалноримски тип се предават в източните райони — културата Черняхово — чрез германските племена.[78] Окончателното формиране на културата Сънтана де Мureш-Черняхово се поставя в средата на III в. В западните области — Олтения и Трансилвания — възникват големи работилници за производство на такава керамика, чрез които влиянието ѝ достига далеч на северозапад.[79] Наред с тях повсеместно в зоната на разпространение на културата Сънтана де Мурeш-Черняхово съществуват и по-дребни работилници, които произвеждат варваризирани подражания на едрозърнестата керамика. Още от втората половина на III в. тази керамика е само занаятчийски артикул и престава да бъде притежание на определен етнос. Реминисценции на племенна култура в паметниците Търгшор,[80] Индепенденца,[81] Спанчов и др. се откриват само в особеностите на гробния ритуал, ръчно изработената керамика и сивата излъскана керамика с латенска традиция. Така че от средата на III до края на IV в. проводници на провинциалноримско влияние са всички разноетнични създатели на културата Сънтана де Мурeш-Черняхово, сред които най-голяма роля играят германските племена. Съдбата на тази култура в края на IV в. е добре известна.[82] Във Влахия и Молдавия следите на романизованото население през V в. не се откриват. Сигурни засега са единични находки, свързани с нови вълни от германци, хуни и алани.[83]

Едрозърнестата керамика от провинциалноримски тип се запазва в Трансилвания[84] в комплексите тип Братей,[85] където племенните черти на германското население са много по-добре изразени от тези на романизованото дакийско население. В това няма нищо особено, тъй като германското население там е било непрекъснато попълвано от нови пришълци — например от гепидите от комплексите Морещи-Банду,[86] — на които едрозърнестата керамика от провинциалноримски тип е била позната още в областта на горното течение на р. Висла.[87] Примери за подобна култура, която е с много по-изразени римски елементи, има и в България — находките от двуобредния некропол при с. Поповяне, Софийски окръг,[88] които рязко се отличават от ранновизантийските комплекси и принадлежат вероятно на германско население, дошло някъде от областта северно от Среден Дунав.

В Трансилвания славяните още в края на V или началото на VI в. за първи път се запознават със занаятчийската провинциалноримска керамика и тя е неотделима част от смесените германо-славянски и чистите славянски комплекси в Мунтения. По цялата територия на разпространение на културата Ипотещи-Кындещи този керамика е еднотипна, което се дължи на производството ѝ в няколко центъра, близки по място и време. Във Влашката низина тя е произвеждана вероятно от пътуващи занаятчии, работили в близост до княжеските славянски центрове. Достатъчно ясен пример за липсата на пряка връзка между керамичното производство на свободните даки от III в. и занаятчийската керамика от културата Ипотещи-Кындещи е селището в Дулчанка, което съдържа керамика и от двата културни пласта.[89] Керамиката на бързо колело от VI в. е много по-еднообразна по асортимент, по-груба по направа и орнаментация, което до голяма степен било продиктувано от непретенциозните вкусове на основния потребител — славянското население от долините. Съществено влияние върху славянската грънчарска традиция тази керамика не оказва. Във втората фаза на културата Ипотещи-Кындещи тя има много добро качество, т. е. придобива значението на луксозен продукт подобно на ювелирните изделия. В третата фаза намалява значително, а в четвъртата почти изчезва, изместена от изделията на собствено славянското грънчарство.[90] Културата Ипотещи-Кындещи не е начална, а крайна фаза в развитието на керамиката на бързо колело.[91]

Много интересен и най-малко изследван е въпросът за варваризираната керамика, работена на ръчно колело, със специфични форми и орнамент от врязана украса.[92] Нейното ранно разпространение засега се документира на територията на бившата провинция Дакия сред паметници, възникнали след загиването на римските градски центрове, носители на романизацията и античния начин на производство. Произвеждана е от селско население наред с ръчната керамика, която се среща и в Сън-

тана де Муреш. Ръчната керамика по форми, орнамент и технология е толкова близка до по-късната раннославянска керамика, че типологически е трудно да се отдели от нея. Тъкмо тези две последни категории се явяват в най-ранните фази на културата Ипотещи-Кындещи[93] и в Карпатските области на Румъния могат да се означат като паметници на най-ранната славянска култура. Влиянието им върху по-късната славянска керамика е добре изследвано, макар и общо.[94] Появата им в Мунтения и тук-там в Молдавия бележи създаването на собствено славянска керамика, съпроводено от възприемането на примитивната технология на ръчното грънчарско колело и на формите и орнаментацията на заварената в Дакия керамика. Впрочем въпросът за орнаментиката е по-сложен. М. Комша допуска и провинциално римско влияние, чиито първи импулси са могли да достигнат при славяните чрез посредничеството на германците още преди контактите в Карпатската област.[95]

Още в третата фаза на културата Ипотещи-Кындещи славянската керамика на ръчно колело с орнамент от врязани прави и вълнисти линии е в доста голямо количество, а в четвъртата — почти единствен тип. Производството ѝ в продължение на три века едва ли надхвърля рамките на занаят, близък по същество до домашните занаяти. Случаи на употреба на примитивна подставка във вид на камък, която улеснява дообработването на съдовете и има относително свободна форма, са регистрирани в Полша, Румъния и България, но те, както това е отбелязано от Ал. Гардавски,[96] не трябва да се вземат под внимание при изводите за технологията и още по-малко за хронологията на раннославянската керамика. В славянския некропол в Сърата Монтеору например, чиято продължителна датировка не надхвърля VII в., славянска керамика на ръка, на подставка и на колело се срещат едновременно.

Славяните, заселили масово територите на юг от Дунав в средата на VII в., съгласно археологическия материал от Румъния се намират в културния стадий на Ипотещи-Кындещи, четвърта фаза. В Северозападна България, както показват някои метални изделия аварски тип,[97] може да се очаква появата на дунавски тип славянска керамика на колело, както това е в Трансилвания в аваро-славянските комплекси Ношлак, Чипъу—Св. Георги и много други.[98]

Отсъствието на керамика на колело в славянската култура I, най-добре проучена в селищата при с. Попина и с. Гарван,[99] типологичната близост на ръчната керамика единствено с керамиката от култура Хлинча I в Молдавия[100] могат да означават само появата на една по-късна (по отношение на масовото славянско заселване) славянска група, становище, вече изтъквано от М. Комша за Северна Добруджа.[101] Едно указание за причините за придвижването на тази молдавска група славяни може би трябва да се търси в съчетанието на керамиката им с прабългарска керамика — пастирски тип и в некропола при Налбант,[102] и в с. Нова Черна.

Въпросът за проникването на славяните в Добруджа не се изчерпва нито с раннославянските материали от крепостите по лимеса, нито с установяването на тази късна славянска вълна. При изследване на ранносредновековния керамичен комплекс в Северна Добруджа винаги са изтъквани една или няколко категории керамика, създадени под непосредственото влияние[103] или при активното участие[104] на запазено византийско население. Сред тази керамика намират точни паралели и няколко находки от разкопките на крепостните стени на Дръстър, чиято роля в историята на българската държава е известна от писмените извори. Като изхождахме най-общо от севернодобруджанските паралели и тяхната датировка, при първата публикация ние бяхме склонни да ги датираме в IX—X в.[105] и да ги сметнем за късни византийски влияния, постъпвали чрез центровете на Първото българско царство далеч на север. Пълната характеристика на старобългарската керамика, направена от Л. Дончева-Петкова,[106] показа, че тези форми не са възникнали в резултат на късни византийски влияния, добре познати например от керамиката в Преслав. Типологически (обр. 6) те стоят най-близко до ранновизантийската керамика, от която рязко се отличават по основните технологически признаци и по орнаментацията. Последните две характеристики имат покритие само в раннославянската керамика, работена на ръчно колело. Най-логично е в тях да се виждат славянски подражания на ранновизантийската керамика. Такива хибриди са възниквали навсякъде, където славяните попадат по-продължително под византийско влияние. Такива примери, макар все още единични, има от Южна България.[107] Специ-

ално изследване върху такива типове керамика е направено за територията на Югославия.[138]

В Добруджа тези керамични форми биха могли да възникнат до рухването на византийския лимес или най-късно до идването на прабългарите на Аспарух, след което етническата картина в този район е силно променена. Може да се предположи със сигурност, че в славяните, носители на тези форми, трябва да виждаме потомци на установените тук още през VI в. В редица византийски елементи, приемани за сигурно присъствие на запазено местно население, може да се търси една собствено славянска линия на развитие, запазена в началните векове от формирането на българската народност. Проучването на тази линия в Добруджа се нуждае от прецизност, тъй като върху нея много отрано се наслояват и други, по-архаични византийски влияния, донесени от прабългарите.

[1] Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в местн. „Калето" край с. Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ ФИФ, LXIII, 1970. Материалите от 1970 г. не са обнародвани. Масовият материал от разкопките в Силистра от 1969—1972 г. не е обнародван.

[2] К. Миятев. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948.

[3] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965; Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

[4] Вж. най-вече: Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 37—40.

[5] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 165—168.

[6] Долнодунавската област се приема като зона на вторична славянска експанзия по отношение на първичната в областта на р. Днепър от редица изследвачи, вж.: В. Д. Баран. Славяне в середине I тысячелетия н. э. — В: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 24—28 и цит. лит.

[7] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 110—114; Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры.—В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 254—260 и особ. 264—266.

[8] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 115—120.

[9] Д. Ангелов. Обра уване на българската народност. С., 1971, с. 136—190.

[10] И. П. Русанова. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 194—195.

[11] V. Teodorescu. Despre kultura Ipotesti-Cîndesti în limina cercetărilor archeologice din nord-estul Munteniei. — SCIV, IV, 1964, p. 485—504.

[12] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 105—114.

[13] За териториите на север от Дунав: M. Comşa. Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI—VIIe siècles (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie). — Balcanoslavica, 1972, 1, p. 9—28.

[14] И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. — МИА, 152, 1968, с. 5—28; И. П. Русанова. Цит. съч., с. 12—56

[15] M. Comşa. Les formations politiques (cnézats de vallée) du VIe siècle sur le territoire de la Roumanie. — Prace i materialy, seria archeologiczna, 25, 1978, p. 109—117.

[16] V. Teodorescu. Op. cit.

[17] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 106—108; M. Comşa. Op. cit., p. 109—117.

[18] V. Teodorescu. Op. cit., p. 492; M. Comşa. Sur l'origine et l'évolution de la population romane et ensuite protoroumaine aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie. — Dacia, XII, 1968, p. 355—380; D. Gh. Teodor. La pénétration des Slaves dans les régions du S—E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie. — Balcanoslavica, 1972, 1, p. 29—42.

[19] M. Constantiniu. Elemente romanobizantine în cultura materială a populatiei autohtone din partea centrală a Munteniei în secolele VI—VII e. n. — SCIV, XVII, 4, 1966, p. 673—674; V. Teodorescu. Centre meşteşugăreşti din sec. V/VI—VII e. n. în Bucureşti. — Bucureşti, IX, 1972, p. 77—82; D. Gh. Teodor. Regiunile răsăritene ale României în sec. VI—VII. — Memoria antiquitatis, I, 1969, p. 181—206; Elemente şi influente bizantine în Moldova în sec. VI—XI. — SCIV, XX, 1970, 1, p. 97—128.

[20] M. Comşa. Contributions à la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube durant les VIe—VIIe siècles d'après quelques données archéologiques de Dobroudja. — I Miedzynarodowy kongres archeologii slowiańskiej. III. Warszawa, 1970, p. 322—330.

[21] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 103—112.

[22] M. Comşa. Op. cit., p. 325—327.

[23] Ibidem, p. 328.

[24] Ibidem.

[25] Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 23.

[26] Аналогични без надпис у: I. Barnea. L'incendie de la cité Dinogetia au VIe siècle. — Dacia, X, 1966, p. 244, 250.

[27] B. Böttger. Eingeglätеter Dekor auf Gefässen aus römischen Donauprovinzen. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock, XVI, 1967, 7/8, p. 421—423.

[28] Върху няколко фрагмента се наблюдава заглаждане отвътре с плосък предмет, а отвън — с мокра ръка. Глината е с примеси от дребни камъчета и варовикови късчета, с тъмен — чер лом и и външно оцветяване от жълто до светлочервено. Деб. на стените 0,005 — 0,02 м.

[29] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 103—112.

[30] Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 48—49.

[31] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 193—194.

[32] Разкопки на П. Доневски.

[33] Разкопки на Ат. Милчев и Ст. Дамянов. През 1971 г. имахме възможност да видим голяма част от материалите.

[34] Доклад на В. Антонова в средновековната секция на АИМ. Според устно съобщение на Ж. Въ-

жарова керамиката принадлежи към пенковския тип.

[35] И. Дуйчев. Балканският Югоизток през първата половина на VI век. Българско средновековие. С., 1972, 6. 34 и сл. и особ. 69; В. Бешевлиев. За славянските племена в Североизточна България от VI—IX в. — В: Преслав. I. С., 1968, с. 17—24.

[36] D. Jankovič. Srednjevekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja. — Balcanoslavica, 1974, 3, p. 89—95.

[37] Ibidem, p. 89—90.

[38] Ibidem, p. 90—92.

[39] M. Corović. Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka. — Materijali, IX, 1972, p. 81—83.

[40] M. Comşa. Op. cit. p. 328.

[41] D. Jankovič. Op. cit., p. 92—93.

[42] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 115—120; Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 23—26.

[43] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 110—113.

[44] В. Д. Баран. Цит. съч., с. 16—18.

[45] Д. Ангелов, Цит. съч., с. 167, 183.

[46] M. Comşa. Sur l'origine, p. 355—365.

[47] V. Teodorescu. Despre kultura, p. 485—504.

[48] S. Dolinescu-Ferche. Aşezări din secolele III şi VI în sud-estul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca. Bucureşti, 1974.

[49] E. Zaharia. Données sur l'archéologie des IV—XI siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu. — Dacia, XV, 1971, p. 278—287.

[50] V. Teodorescu. Op. cit., p. 490 sq.

[51] M. Comşa. Op. cit., p. 356.

[52] V. Teodorescu. Op. cit. , p. 490—503.

[53] E. Zaharia. Op. cit., p. 283; Gh. Stefan. Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie. — Dacia, XII, 1968, p. 348—349.

[54] M. Comşa. Op. cit., p. 355—365.

[55] Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Археология Румынии. М., 1973, с. 296—298.

[56] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 191—193,

[57] Й. Вернер. К происхождению и распространению антов и склавенов. — СА, 1972, 4, с. 103.

[58] Z. Kurnatowska. Die „Sclaveni" im Lichte der archäologischen Quellen. — Archeologia Polona, XV, 1974, p. 51—66; Slowiańszczyzna południowa. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1977, p. 78—87.

[59] Изключение в известен смисъл вж. у: S t. Mihajlov. Les origines de la civilisation balkano-danubienne à l'époque du haut moyen âge. Sources archéologiques de la civilisation européenne. — Colloque international, Mamaja, 1—8 sept. 1968, Bucarest, 1970, p. 271—278.

[60] V. Teodorescu. Op. cit.

[61] M. Comşa. Op. cit., p. 356—359, 362.

[62] V. Teodorescu. Op. cit., p. 492—494.

[63] M. Comşa. L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave à l'époque de la formation des Etats. — Romanoslavica, XVI, 1968, p. 450.

[64] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 188—194.

[65] B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia. Bucureşti, 1966, p. 165—188.

[66] V. Teodorescu. Op. cit., p. 489; M. Comşa. Sur l'origine. . . , p. 360.

[67] M. Constantiniu. Op. cit.

[68] Като редовен обмен са възприети византийските изделия у: D. Ch. Teodor. Elemente şi influente, p. 97—128.

[69] За културата Братей вж.: E. Zaharia. Op. cit., p. 269—278.; L. Bârzu. Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în secolele IV—V (Cimitirul I de la Bratei). Bucureşti, 1973, p. 79—99.

[70] M. Comşa. Op. cit., p. 361; M. Rusu. Note asupra relaţiilor culturale dintre slavi şi populatia romanică din Transilvania (sec. VI — X). — Apulum, IX 1974, p. 713—725.

[71] Z. Zsékely. Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen. — Slavia Antiqua, XVII, 1970, p. 125—136.

[72] Класификацията на славянската керамика по: И. П. Русанова. Цит. съч.

[73] M. Comşa. Les formations, p. 109—117.

[74] M. Comşa. Sur l'origine, p. 361 sq.

[75] И. Г. Хынку, И. А. Рафалович. Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. — Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 168, обр. 4.

[76] Gh. Diaconu. Über die scheibengedrehte Keramik in der Sîntana de Mures-Tschernjachowkultur. — Dacia, XIV, 1970, p. 243—250.

[77] Э. А. Рикман. Сарматы и племена черняховской культуры. — Очерки истории культуры Молдавии. Кишинев, 1971, с. 44—56.; Ю. В. Кухаренко. О памятниках поянештской культуры на Украине. — Prace i materialy, seria archeologiczna, 25, 1978, p. 215—219.

[78] Gh. Diaconu. Op. cit.

[79] Ibidem, fig. 1, p. 248.

[80] Gh. Diaconu. Tîrgşor, Necropola din secolele III—IV-lea. Bucureşti, 1965, p. 112—127.

[81] B. Mitrea, C. Preda. Op. cit., p. 180—187.

[82] Проблемы изучения черняховской культуры. — КСИА, 121, 1970.

[83] Gh. Diaconu. Einige Betrachtungen über die erste Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. im Gebiet ausserhalb der Karpaten. — Dacia, XII, 1968, p. 341—346.

[84] Находките в Молдавия от типа Costişa-Mînioaia са изолирани.

[85] E. Zaharia. Op. cit., p. 270—278.

[86] M. Comşa. Op. cit., p. 363.; M. Rusu. Op. cit., p. 714 sq.

[87] Gh. Diaconu. Uber die scheibengedrehte, p. 248.

[88] Д. Митова-Джонова. Керамиката от с. Поповяне, Самоковско, С., 1977.

[89] S. Dolinescu-Ferche. Op. cit., p. 58—62, 90—98.

[90] V. Teodorescu. Op. cit.

[91] В много по-голямо количество се среща в комплекси, където са разпространени ранните варианти (1—3 и 2—5) на пражкия тип.

[92] За тях най-общо вж. : L. Bârzu. Op. cit., p. 35—52.

[93] V. Teodorescu. Op. cit., p. 489 sq.; M. Comşa. Op. cit., p. 360.

[94] M. Comşa. L'influence romaine, p. 453—455.

[95] Ibidem.

[96] A. Gardawski. Über die Anfänge der slawischen handwerklichen Keramik. — I Między-

narodowy kongres archeologii slowiańskiej. III. Warszawa, 1970, p. 248.

[97] Ат. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, 3, p. 22—37.

[98] M. Comșa. Sur l'origine, p. 363—365.

[99] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 113.

[100] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 194.

[101] M. Comșa. Contributions à la question, p. 328.

[102] Ibidem.

[103] M. Comșa. Ceramica locală. — Dinogetia, I, 1967, p. 163—164, 196—205, fig. 98 (1, 8, 9).

[104] I. Barnea, St. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei. III. București, 1971, p. 58—63, 242—260, fig. 25.

[105] Ст. Ангелова. Варианти на старобългарска керамика от Силистра. — МПК, XI, 1971, 4, с. 5—7.

[106] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч.

[107] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—X в. на територията на България. С., 1976, с. 394, 397, обр. 236.

[108] J. Belošević. Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens. — Balcanoslavica, 1974, 3, p. 161—181.

Sur le problème de la culture slave ancienne au Sud et au Nord du Danube pendant les VIe—VIIe s.

ST. ANGELOVA

(Résumé)

Au cours des dernières années dans le village Nova Cerna, département de Silistra, à Silistra et en d'autres lieux en Bulgarie du Nord-Est on a trouvé parmi les matériaux céramiques de la Haute époque byzantine, datés sûrement du VIe s., des fragments et des vases entiers de céramique slave ancienne qui appartiennent au point de vue typologique aux variantes anciennes des types de Prague et de Penkovka bien connus. De même que les matériaux semblables, trouvés dans les mêmes circonstances en Dobrudža du Nord et en Yougoslavie, ils fournissent des témoignages archéologiques sûrs de la première pénétration des Slaves au Sud du Danube vraisemblablement comme fédérés.

L'établissement durable des Slaves dans les terres de la Bulgarie du Nord actuelle aux premières décennies du VIIe s. ne peut être lié à des monuments du type Popina-Garvan, culture Ière, dans lesquels la céramique slave ancienne dénote une ressemblance typologique et chronologique avec la céramique de la première phase de la culture Ilinca I en Moldavie. Au cours de l'occupation en masse des territoires au Sud du Danube, les Slaves apportent de la céramique faite à la main et au tour de potier, pareille à la céramique „de sites fortifiés" de Tchécoslovaquie. Ce type de céramique qualitativement nouveau apparaît par l'intermédiaire des tribus germaniques et des autres tribus romanisées au point de vue culturel dans les régions nord-ouest de la Roumanie actuelle avec lesquelles les Slaves cohabitaient pendant le VIe s. Ensemble avec le tour de potier de type provincial furent adoptées également certaines formes de la céramique trouvée sur place, proches de la céramique slave archaïque, et l'ornement aux lignes droites et ondulées incisées. Cette céramique slave se rencontre encore en grande quantité dans les complexes Ipotești-Kândești.

Certains types céramiques, trouvés pour le moment en Dobrudža et en Bulgarie du Sud, dénotent une influence directe de la céramique byzantine sur la céramique slave ancienne.

Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Сред редицата култури, формирали се в хода на историческото развитие на европейския средновековен свят, определен дял заема и културата на средновековна България. Касае се за една от най-ранните европейски държави, възникнали през втората половина на VII в. в резултат на обединените усилия на славяни и прабългари, представляваща една от най-значителните политически формации в Европейския Югоизток в продължение на около седем столетия. Създаването на българската държава е акт не само с огромни обществено-икономически и етнически последици, но и събитие, изиграло решаваща роля в процеса на изграждането на единна култура, разгърнала се по всички български земи и представляваща безспорен интерес за проучване от страна на историци, археолози, лингвисти, етнографи, литератори и изкуствоведи.

Културата на организираното в своя държава средновековно българско общество се представя под вида на разнообразни дейности, представляващи реализация на съзнателната дейност на хората, т. е. на обективизиране на техните мисли и чувства, на възможността им да създават материални и духовни блага и ценности. Стимулите, направленията и формите на тази обективизация могат да бъдат най-различни и в този смисъл понятието култура има необикновено широк обхват. Тук влизат, на първо място, онези необходими за средновековния българин, обединен в семейни и родови общности, материални условия като жилище и жилищна среда, сечива, оръжия, облекло, накити, които съставляват в своята цялост т. нар. битова култура с преобладаващите за нея елементи с утилитарно-функционална насоченост, без да са ѝ чужди обаче и елементи с естетическо съдържание. Пространственото място за битовата култура са поселенията от градски и селски тип, пръснати из цялата територия на средновековна България. В кръга на културата влизат, на второ място, онези, свързаните с нуждите и политиката на държавата строежи на крепости и укрепителни съоръжения, пътна и транспортна мрежа, дворци, обществени сгради и пр. Тук причисляваме и свързаните с устройството и нуждите на средновековната българска църква храмове, манастирски комплекси и пр. Много съществен дял, на трето място, в кръга на културните феномени заемат онези изяви на творческата дейност, които са плод на стремежа и умението на средновековния българин да въплъти в художествена форма религиозни, политически, морални, педагогически и други идеи и разбирания, при което се постига в по-малка или в по-голяма степен и определено естетическо въздействие и естетическа наслада. Тук спадат различни видове литературни творби, произведения на живописта, на скулптурата, на приложното изкуство, на музиката, с които е богата епохата на българското средновековие. Решаваща в случая е ролята на таланта, на индивидуалното дарование и майсторство. И най-сетне, в широките рамки на понятието култура се включват разнообразни по съдържанието си възгледи — религиозни, философски, научни, политически, социални, етични, правни, — които намират отчасти реализация в практиката чрез създаване на съответни органи и институции, а отчасти остават само теория без приложение в живота. Касае се за възгледи, които са плод на определени светогледни и идеологични позиции в средновековното българско общество и в които се отразява типичното за епохата господство на църковно-религиозния мироглед и на присъщите на феодалния строй класови и съсловни противоречия.

Изграждането и развитието на средновековната българска култура представлява сложен процес, при който се наблюдават няколко моменти, заслужаващи особено внимание. Характерно е преди всичко, че тази култура възниква и се разгръща върху почва, богата с традиции, че възприема едно наследство от материални и духовни ценности от времето на трако-римската и трако-византийската епоха (I—VI в. на н. е.). Друг съществен момент е, че решаващ

дял във формирането на културата на средновековното българско общество се пада на славянския компонент, който е главна съставка на изградилата се през IX—X в. българска народност. В такъв смисъл, взета в своята цялост, тази култура носи славянски облик, близък и свойствен на културата на други славянски народи и особено на културата на останалите южни славяни. Наред с това в нея са намерили отражение елементи и черти от културното достояние на другите два етнически компонента — прабългари и траки. Осъществила се е една своеобразна симбиоза, при която наред с преобладаващия славянски характер се вижда в по-голяма или в по-малка степен въздействието на прабългарския и на тракийския етнос. Друго, твърде съществено обстоятелство е, че по време на седемвековното си историческо съществуване средновековна България се е намирала в непрестанен досег с Византийската империя — една от най-силните във военно и политическо отношение държави и заедно с това една от най-напредналите по степента на културното си равнище страни в тогавашния европейски свят. Започнало още от първите години след създаването на българската държава, въздействието на византинизма става особено подчертано след въвеждането на християнството като държавна религия по време на българския владетел княз Борис I (865 г.). Допълнителен тласък в тази насока дава близо двувековният период на византийското владичество над българските земи (1018—1186).

От гледна точка на вътрешната периодизация в развитието на средновековната българска култура можем да говорим за два периода — езически и християнски. Първият период, обхващащ времето от образуването на държавата до покръстването, се отличава с все още съществуващи верски, битови и езикови различия между славяни и прабългари. Налице са неизживени черти на родово-племенната уредба, централизацията в държавно-административното устройство не е доведена докрай, феодалните отношения са в началната си фаза. Липсва добре устроена собствена писменост и държавен и литературен език е гръцкият. Център на държавния, административния и културния живот е столицата Плиска. Вторият период, започващ след покръстването, бележи окончателното преодоляване на етническия дуализъм. Създава се и се утвърждава напълно докъм средата на X в. българската народност като монолитна етнокултурна общност, спояла славяни и прабългари в едно. Отличителни нейни черти са общият език — славянски или старобългарски, специфична материална и духовна култура и единно народностно самосъзнание, намерило терминологичен израз в утвърждаването на общо народностно име — българи.[1] Етнонимът българи се разпространява по всички краища на държавата, където се е създала и укрепнала българската народност. Това са трите географски области — Мизия, Тракия и Македония, в които през VII в. са се били заселили славяните от българската група и които в процеса на териториалното разширение на българската държава са били включени в нейните предели. Периодът на изграждане на българската народност съвпада с въвеждането и разпространяването на славянската писменост и със създаването на двете просветни и книжовни школи — в Плиска (по-късно в Преслав) и в Охрид — дело на Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум. Столица на християнска България става Преслав. През 893 г. на свикания там събор гръцкият език е окончателно изоставен и като език държавен, богослужебен и литературен е обявен славянският (старобългарският). В подем е средновековният български град като център на икономически, на административен и на културен живот, в подем е материалното и духовното творчество на изградилата се единна българска народност и на нейната млада интелигенция. Остатъците от родово-племенната уредба са окончателно изживени и феодализмът се налага постепенно като господствуваща обществено-политическа система.[2]

След временен застой през периода на византийското владичество настъпва нов политически, стопански и духовен подем, свързан с възстановяването на българската държава. В центъра на културния живот сега е столицата Търновград, където се разгръща забележително за времето си творчество в областта на архитектурата, на книжнината, на живописта. В края на XIV в. средновековна България пада обаче под ударите на османските турци и с това нормалното обществено-икономическо, политическо и културно развитие на страната прекъсва в продължение на столетия.

Проучването на езическия период от историята на средновековната българска култура поставя на преден план въпроса за ролята на приемствеността при нейното

изграждане, т. е. до каква степен славяни и прабългари след заселването на балканските земи са възприели и продължили завареното там тракo-римско и тракo-византийско културно наследство, манифестиращо се в разнообразни изяви и на първо място в една твърде напреднала за времето си градска цивилизация. За да се отговори на този въпрос, би следвало преди всичко да се установи състоянието на това културно наследство по времето, когато двата етноса са вече стъпили на Балканския полуостров, за да изградят съвместната си държава. Сведенията на писмените извори, съчетани с данни от археологически проучвания, с анализ на топоними и хидроними и с други източници, свидетелствуват за наличието на сложна неоднородна обстановка. Виждаме, от една страна, големи разрушения и видим упадък на градския живот в областта между р. Дунав, Черно море, Стара планина и р. Янтра, т. е. провинция Малка Скития и част от Долна Мизия.[3] В резултат на нашествията на авари и славяни тук са били разрушени редица тракo-римски селища като Марцианопол, Сексагинта Приста, Трансмариска, Нове, Улметум, Салдапа, Абритус, Калиакра и др., чието население отчасти било избито, отчасти се разбягало по недостъпни планински краища. От големите градове се запазил единствено Одесос (Варна) и трябва да се предполага, че там са намерили прибежище част от избягалите жители от други близки или по-далечни селища.[4] Значителни разорения, свързани с обезлюдяване, е имало и в днешна Северозападна България, т. е. в областта между р. Янтра, Стара планина и р. Тимок. Тук биват разрушени и изчезват такива градски центрове като Кастра Мартис, Рациария, Апиария, Ескус и др. От градовете по Дунав се запазва античният Бонония, както и Флорентин. Доста разорана и обезлюдена в резултат на нашествията е била и областта около Ниш, Сердика и Пауталия, т. е. провинция Вътрешна Дакия. Населението на тази провинция, както личи от едно известие в „Чудесата на Димитър Солунски", е бягало масово под напора на нахлуващите славяни и търсело спасение на юг, като стигнало чак до Солун.[5] Упадък на градския живот, свързан с разрушения и обезлюдяване, може да се констатира и в провинция Дардания (дн. СР Македония).

В резултат на унищожаването на редица градски центрове в посочените области и на намаляването на броя на завареното местно население се наблюдава повсеместно изчезване на старата топонимия и хидронимия и заместването ѝ с нова — славянска по произход и характер. Запазват се, разбира се, и някои стари топоними и хидроними, като се видоизменят обаче в съобразени с особеностите на славянския език форми. Така например името Ятрус се превръща в Янтра, името Алмус става Лом, Утус — Вит, Ескус — Искър, названието Сердика се превръща в Средец и пр.

Значително по-друга етнокултурна картина се наблюдава в земите между Стара Планина и Бяло Море, т. е. в Тракия. Независимо от обстоятелството, че там също са проникнали различни нашественици и че през VII в. тази област е била плътно заета от славянски племена от българската група, местното население — предимно траки и гърци — не пострадало така силно и не било толкова намалено количествено. Големите градски центрове като Филипопол, Адрианопол и др. се запазили и устояли на всички удари. Запазили се с малки изключения и античните топоними и хидроними, които били възприети от придошлите на юг от Стара планина славяни и отчасти видоизменени съобразно особеностите на техния език. Така например името на р. Стримон се изменило в славянизираната форма Струма, на р. Нестос или Местос — в Места, на р. Хеброс — в Ибър, на р. Тонзус — в Тунджа и др. Славяните възприели и запазили и името на големия градски център Филипопол, но не в неговата гръцка, а в тракийската му форма — Пулпудева, която се превърнала в Плъвдив (Пловдив).[6]

При така създалата се обстановка досегът между завареното балканско население, носител на тракo-римската и тракo-византийската култура, и дошлите на Балканския полуостров славяни и прабългари е бил осъществен по различен начин и в различна степен на интензивност в отделните области. Общо взето, той е бил по-слаб в земите на север от Стара планина, където разрушенията и обезлюдяванията са били значително по-големи, докато на юг от Стара планина контактът между завареното население и пришелците е бил по-пряк и по-действен. При извършилото се съприкосновение между „старо" и „ново", между „заварено" и „придошло" се наблюдава една, типична и при други случаи на подобен сблъсък топографска приемственост — на мястото на някогашни

изоставени, разрушени или полуразрушени селища възникват нови поселения, създадени от славяни и прабългари. Те влизат в системата на селищната мрежа в новоизградилата се българска държава. Като примери за топографска приемственост могат да бъдат посочени нововъзникналите ранносредновековни селища в Северна България при античните градски центрове Ятрус, Сторгозия, Абритус и др.[7] Топографска приемственост може да се констатира и при селищата в Южна България. Понякога, както сочат археологическите проучвания, тази приемственост е била осъществявана веднага, а в други случаи — след известно прекъсване на живота в унищоженото и изчезнало по-старо поселение (т. е. след по-продължителен или по-кратък период на хиатус). Друг момент, който заслужава внимание, е включването на редица от запазилите се от ударите на славяни и прабългари балкански градове като Филипопол, Сердика, Бонония, Одесос, Месемврия, Августа Траяна и др. с течение на времето в пределите на българската държава в повече или помалко непокътнат вид, т. е. като поселения със запазена в тях цивилизация от римовизантийски тип.

Топографската приемственост, осъществена в хода на заселването на славяни и прабългари на балканските земи или по-късно — в периода на изграждането и укрепването на българската държава, е била придружена и с частична културна приемственост. Могат да бъдат приведени доказателства, извлечени предимно от проучвания на археолози и архитекти, от които се вижда, че има безспорна връзка между „старо“ и „ново“, т. е. между онова, което е съществувало на Балканския полуостров до идването на славяни и прабългари, и онова, което се създава и доразвива в пределите на образуваната от двете етнически групи българска държава. Така например, запазва се в основни линии техниката на крепостното строителство с двата вида градеж — опус квадратум и опус имплектум, присъща на ранновизантийската архитектура и приложена при изграждането на крепостните съоръжения на Плиска, Дръстър, Пъкуйул Луй Соаре и други ранносредновековни български укрепени селища от градски тип. Продължава практиката, наследена от местна традиция, да се издигат по крепостните стени петостенни кули с остър ръб. Приложение в дворцовото строителство на владетелите на Първата българска държава получава базиликата, архитектурна форма от елинистически и римски произход, разпространена нашироко в балканските земи до идването на славяни и прабългари, а и по-сетне в строителната практика на Византийската империя. Приемственост може да бъде констатирана по отношение на водопроводната, канализационната и отоплителната система. Както личи от разкопки в Плиска, в Преслав, в аула при с. Цар Крум и в други средновековни български селища, тук са били спазвани римо-византийските урбанистични традиции, пригодени към конкретните нови условия. Добре позната и използувана е била сложната техника на хипокауста, прилагана за отопление на дворцовите сгради и на баните в Плиска.[8]

Независимо от така използуваното наследство, изразяващо се главно във възприемане на определена строителна техника, ранносредновековният български град се отличава със съвършено нови, типични за него особености, които го отдалечават съществено от античния полис и му придават самобитен облик. Ярък пример за това предлага преди всичко първата българска столица Плиска. Ново и необичайно, което веднага се хвърля на очи, е концентричната отбранителна система от земни валове, които ограждат един външен град, и от яка крепостна стена, която огражда вътрешния град. Касае се за градоустройствена схема, свързана с бита и материалната култура на прабългарите. Значително различен от античната градоустройствена практика е и начинът на изграждането на селището от гледна точка на използуването на пространствената площ. Както отбелязва арх. Ст. Бояджиев, „за разлика от античните селища, при които заграденият ареал е целесъобразно наситен с постройки, разположени в типичните римски инсули, обхванати от правилната улична мрежа, в Плиска и в други подобни ней селища в средата на ограденатa площ се издигали само няколко самостоятелни сгради. При това не всички сгради са съществували едновременно.“[9] Между отделните сгради налице са били големи незастроени площи, използувани за пасбища и ниви. Друга характерна черта, отличаваща средновековния български град от античния полис, е липсата на типичната за античните градски центрове система на изградена улична водопроводна и канализационна мрежа. С водопроводи са снабдени само предста-

вителните дворцови сгради. Съществена разлика е и липсата на градски форум, един от главните белези в урбанистичното устройство на античните полиси. В столицата Плиска на мястото, където са се кръстосвали четирите главни улици и където съгласно принципите на античните градоустройствени схеми е трябвало да се намира голям площад (форум), виждаме да се издигат дворцовите сгради на владетеля. При това тези четири улици не се пресичат под прав ъгъл, както е неизменното правило в античния полис. Така отбелязаните различия дават основание да се направи основателният извод, че „средновековните български градове както по своя облик, така и по концепция се различават от античните и късноантичните градове. Те не могат да се смятат за техни преки наследници."[10] Към това трябва да се добави, че наред с отликите от градоустройствен характер могат да бъдат констатирани и отлики от конструктивен характер. Такива са например „повдигането на някои от монументалните сгради върху необитаем цокълен етаж, покриването на зъберите (на крепостни те кули — б. а.) с триъгълници и преди всичко специфичният квадров градеж на укрепителните съоръжения и монументалните строежи"[11].

Самобитният облик на средновековната българска култура от езическия период проличава не само в посочените урбанистични и архитектурни принципи, приложени най-вече в столицата Плиска, но и в други области. Особено отчетливо го откриваме при изучаването на масовото жилище, познато ни от археологическите проучвания за времето от VI до XI в. Виждаме, че, от една страна, появата и силното разпространение на жилища с правоъгълен и четириъгълен план, едни от които са вкопани в терена, а други — изградени над земята. Това са добре познатите землянки и полуземлянки — типични жилища на славянското население, които се срещат не само в българските земи, но и в други територии, населени през разглеждания период със славяни. Особено голямо е сходството между землянките и полуземлянките, намиращи се в голямо количество в днешните североизточни български земи, с жилища от подобен род на територията отвъд р. Дунав, където по това време също е имало голям брой славяни.[12] Един от постоянните атрибути на землянката и полуземлянката е намиращата се в нея печка, градена с камъни и обмазана с глина. Друг вид жилище, макар и не така широко разпространено, е било това с кръгъл план (юрта). Жилища от подобен вид, разкрити при разкопки в с. Кладенци, Толбухински окръг, с. Гарван, Силистренски окръг, с. Стърмен, Русенски окръг, и др.,[13] са присъщи на тюркска строителна традиция и в случая те свидетелствуват за наличието на прабългарски етнически елемент в така посочените райони. За разлика от землянките, в които по правило има каменна пещ, в юртите се намират открити огнища, свойствени на номадските народи. В процеса на смесването на материалната култура на славяни и прабългари се появяват обаче и хибридни форми: срещаме землянки, в които вместо традиционната каменна пещ е налице открито огнище.[14] Това е пример за започналата етнокултурна симбиоза в периода, когато още не е съществувала единна българска народност.

Самобитният облик на средновековната българска култура от VII—IX в. проличава и при керамиката. Ярко изразени и различаващи се едни от други са керамичните произведения на двете основни етнически групи — славяни и прабългари — от времето, когато те все още не са се били спонли в единна народност. Добре позната на всеки специалист е керамиката от прабългарски тип, характеризираща се със съдове с предимно сиво-черен цвят, с излъскан орнамент и със сравнително симетрични форми, изработвани на ръчен грънчарски кръг. Отчетливо се разграничава и керамиката на славяните с типичните за нея гърнета с форма на пресечен конус с характерната украса от врязани линии и ямички.[15] Заслужава да се отбележи обстоятелството, че керамиката на българските славяни, твърде близка с керамиката на останалите славянски общности (от територията на СССР, Румъния, Югославия, Чехословакия и Полша), има и собствени особености във формата и декорацията, които ѝ придават свойствен само за нея облик.[16] При това и тук, както и при масовите жилища, се наблюдава с течение на времето в хода на сливането на двата етнически компонента появата на хибридни форми, отразяващи, образно казано, „славянското" и „прабългарското" начало.

С характерни, етнически определяеми белези се отличава и масовото производство на разнообразни украшения и предмети от злато, сребро, мед, стъкло, кожа, кост и др., намирани при проучванията на ранис-

средновековни селища и некрополи в българските земи от времето на езическия период. Добре познати на всеки археолог и изкуствовед са типичните славянски огърлици, фибули, гривни, пандантиви, пръстени, изработени с умело прилагане на техниката на филиграна, на гранулацията, на клетъчния емайл.[17] Добре познати са и прабългарските накити от VIII—X в., между които особено място заемат коланните украси от злато, сребро и бронз с преплитащите се в тях геометрични и растителни мотиви, с изображения на животни.[18] Изобщо, свидетели сме на високо за времето си приложно изкуство, донесено от славяни и прабългари на Балканския полуостров и издаващо и по форма, и по съдържание етническия си произход. Разбира се, както е обичайно за произведенията на материалната култура, тук съвсем не са изключени външни влияния и въздействия от различни народи и школи. Такива въздействия могат да бъдат открити например в златното съкровище от Надь Сент Миклош, в което се преплитат ирански, византийски и прабългарски тюркски елементи.[19] Независимо от това приложното изкуство от VII—IX в. има своя специфика, която ни дава право да го квалифицираме като българско и да търсим неговите носители сред славянобългарското общество от това време. Подобно определение — български — може да бъде дадено и на сравнително малко разпространените през този период скулптурни творения, сред които се откроява с майсторското си изпълнение и с подчертаната си символика релефът на Мадарския конник.[20] Това е безспорно един от най-значителните паметници от ранното българско средновековие, представляващ интерес не само като произведение на изкуството, но и като каменна летопис, съдържаща се в изсечените около него надписи на гръцки език. Многобройните други каменни надписи (повече от 50) са една от най-отличителните изяви на материалната и духовната култура на българското общество от езическия период.[21] В тях е намерил отражение стремежът към увековечаване на спомена за минали дела и личности (спечелени битки, превзети селища, извършени строежи, сключени договори, починали видни сановници). Касае се за своеобразна лапидарна документация, възвеличаваща съвременниците и създаваща своего рода историческа памет за бъдещите поколения. Изсичането на каменни надписи с подобно съдържание е оригинално българско явление, плод на целенасочена държавническа мисъл, каквато в такъв вид не можем да констатираме в античната балканска мемориална традиция.

В края на IX и началото на X в. настъпва нов период в развитието на културата на средновековното българско общество. Той е свързан с приемането на християнството като държавна религия, с въвеждането на славянската писменост, с окончателното консолидиране на българската народност, спояла славяни и прабългари в едно цяло. Това са изключително важни моменти в историческото ни битие, които дават качествено нов тласък в развоя на материалното и духовното творчество, разширяват значително възможностите за изява на интелектуалната и художествената дейност.[22]

Най-характерният момент безспорно е този, че решаваща роля в съдържанието и формите на културата започва да играе църковно-религиозният светоглед. Под знака на наложилата се християнска религия и тясно свързания с нея църковен институт се движи общественият и личният живот, определят се критериите за „добро и зло“, за „красиво и грозно“, за „полезно и вредно“, за „допустимо и забранено“. Всичко това води до преоценка на дотогавашния начин на мислене, на традиционните форми на бит и култура, наследени от езическия период, и до създаване на нови материални и духовни ценности, намиращи се в съзвучие с изменилата се светогледна и идеологическа атмосфера.

Една от главните последици от налагането на християнството като официална религия е широко разгърналото се църковно строителство. Първи стъпки в това отношение са предприети по време на княз Борис, който според едно известие на Пространното Климентово житие „опасал цялата си подвластна България със седем съборни храмове.“[32] „Вероятно тогава е била изградена голямата базилика в Плиска, както и църквата „Св. София“ в Охрид, превърната по-късно след идването на Климент в катедрален храм.[24] Примерът на Борис бил последван от неговия приемник Симеон, както и от следващите владетели на Първата и Втората българска държава. Църквата се превръща в една от най-популярните сгради, в масово разпространено светилище, събирало богомолците. При досегашните археологически про-

учвания в Плиска са открити около 30 църкви,[25] но очевидно техният брой е бил значително по-голям. Голям е бил броят на църквите и във втората българска столица Преслав.[26] Необикновено по размери е църковното строителство и в Търновград, където досега са открити около петдесет църкви, разположени в различни части на града.[27] Наред с църквите са били издигнати и множество манастири — както в чертите на градовете, така и в техните околности. Заслужаващ отбелязване е фактът, че църковното строителство се е разгръщало в съответствие с господствуващата през разглеждания период на наложилия се феодален строй социално-съсловна йерархия. Имало, от една страна, по-солидни и по-изящно изградени храмове, предназначени за владетеля, за болярите, за патриарха, за висшия клир, и, от друга, по-малки и скромни църковни сгради — за обикновените жители. В това отношение са налице показателни примери в Плиска, в Преслав, в Търновград. Този факт може да бъде констатиран не само в областта на църковната архитектура, но и при светската архитектура, където се открояват ярко различията между домовете на болярската аристокрация и жилищата на обикновения поданик. Контрастът между великолепния дворец и землянката, за който става дума в добре познатия пасаж от „Шестоднева" на Йоан Екзарх,[28] е показателен за настъпилите коренни различия в бита и материалната култура на средновековното българско общество, разделено на господствуващи и подчинени, на привилегировани и обременени, на богати и бедни. Това е момент, заслужаващ внимание. Някогашната разлика в областта на бита и културата, основана на етнически показатели (различията между славяни и прабългари), е преодоляна или най-малко е останала на заден план, за да се замени с разделение на класово-съсловна основа.

Под знака на наложилия се църковен светоглед се създава не само нов архитектурен вид — църковната сграда, но и нови явления в областта на изобразителното изкуство, на художествените занаяти, на музиката. Развива се църковната живопис, обогатяваща със сцени от свещената история стените на храма, широка популярност придобива изготвянето на икони, утвърждава се нов музикален жанр — църковното песнопение, усъвършенствува се и придобива особено изящество дърворезбата, предназначена за украса на иконостаси, на амвони, на порти. Видим разцвет бележи декоративната скулптура, използувана при външното и вътрешното оформяне на по-представителните църковни сгради. Характерни примери в това отношение ни предлагат църквите в Преслав и особено Кръглата църква.[29] Своеобразен връх достига проявеният вкус към изящество при външното оформление на църковната сграда в редица църкви от времето на Втората българска държава, най-типични от които са в Месемврия. Те привличат отдалеч погледа със своята живописност, за която допринасят засводените ниши по външните им стени, както и украсата с глазирана керамика.

Спирайки се на керамичното производство като един от най-характерните елементи на материалната култура от разглеждания период, не може да не отбележим самобитната преславска рисувана керамика, намирана в големи количества на територията на старата българска столица и особено в разкритите през последно време манастирски комплекси. С изящните си декоративни елементи, с високата професионална техника на изпълнение, с богатството и разнообразието на съдържащите се в нея мотиви тя е за нас едно от ярките доказателства за художествения талант на българина от IX—X в.[30] Независимо от това, че в нея могат да бъдат установени известни източни влияния, тя е керамика с безспорно самобитно звучене, достойно за високото равнище на българската материална и духовна култура от времето на „Златния век".

Самобитен облик можем да открием и в добре познатата сграфито керамика, разпространена в българските земи главно през XIII—XIV в. и засвидетелствувана с многобройни находки във Велико Търново, София, Несебър, Червен, Преслав и други селища. В основата ѝ лежи византийска традиция, наследена от предходния период, но видоизменена на българска почва, така че керамичното производство от времето на Втората българска държава може да бъде преценено като чисто оригинално явление.[31] С характерните си зелени, кафяви и жълти тонове, с безцветната оловна глазура, с преобладаващите геометрични и растителни мотиви, допълвани понякога с изображения на хора и животни, сграфито керамиката е една от най-силните изяви на майсторството на средновековните български занаятчии, на умението им да съче-

тават в единство функционалното с естетическото начало.

От изключително значение за развоя на средновековната българска култура от втората половина на IX в. нататък е въвеждането на славянската писменост и просвета. Появява се книгата като нов феномен в живота на българското общество и като незаменимо духовно оръжие на интелектуално усъвършенствуване, за проникване в глъбините на знанието. Разгръща се необикновено широко за времето си литературно творчество, свързано с изграждането на двете учебни и книжовни школи в Плиска и в Охрид. Решаващ дял в създаването на първите по-значителни литературни творби — оригинални и преводни — имат такива талантливи мислители и писатели като Климент Охридски, Наум, Константин Преславски Йоан Екзарх, Черноризец Храбър. В центъра на просветната и книжовната дейност е самият български владетел цар Симеон (893—927), възвеличаван заради неговата любов към знанието като „Нов Птолемей". С всяка измината година се увеличава броят на образованите хора, създава се слой от добре подготвена интелигенция с ярко изразено народностно самосъзнание. Това е времето на т. нар. „Златен век" на българската книжнина, свързан с царуването на Симеон и с разцвета на Преславската цивилизация.[32] След период на упадък, предизвикан от падането на България под византийска власт, следва нов връх в развитието на образованието и книжнината по времето на Иван Асен II (1218—1241) и особено през средата и втората половина на XIV в. при Иван Александър (1331—1371). В центъра на интензивния културен живот сега е столицата Търново, а щедър поощрител на литературата и изкуството е личността на самия владетел. Под негово покровителство е създадена прочутата за времето си богословска школа в Килифаревския манастир, чийто ръководител е Теодосий Търновски. Расте броят на творби с оригинално и преводно съдържание. На преден план изпъква фигурата на патриарх Евтимий, който застава като глава на българската църква през 1375 г. и чието име е свързано със създаването на нова богословско-книжовна школа в манастира „Св. Тройца" близо до Търново.[33] Отличаващ се с необикновено голяма продуктивност, с подчертани интереси не само от теологичен, но и от литературно-езиков характер, патриарх Евтимий оставя забележително културно дело, продължено от талантливи негови последователи като Григорий Цамблак и Константин Костенечки.

Създаденото в продължение на около четири века (X — края на XIV в.) литературно творчество носи предимно религиозен характер в съответствие с духа на епохата и на господството на църквата. Прави впечатление обаче, че наред с богословското съдържание в отделни творби, и то още от първите години след въвеждането на славянската писменост и появата на книгата, си пробиват път и струи от древното езическо гръкоелинистическо наследство. Чрез такива произведения като „Небеса", „Шестоднев", „Диалозите на Псевдокесарий", „Християнска космография" на Козма Индикоплевст, двата Симеонови сборника и др. образованият българин се запознавал със схващания на бележитите антични мислители и философи Талес, Парменид, Демокрит, Платон, Аристотел, Страбон, Птолемей. Едновременно с това, което му поднасяли богословите, той добивал знания и със светско съдържание.[34] Особено благоприятна роля в случая изиграло обстоятелството, че старобългарската литература възникнала в тясна връзка с литературата на Византийската империя, т. е. на обществото, в което античната традиция не угаснала никога. Благодарение на редицата византийски съчинения, преведени на старобългарски език, станало възможно да се получи онова своеобразно съчетание между богословска догматика и антична мисъл, с което се отличава българската духовна култура още от най-ранните години след възприемането на християнството и възникването на славянската писменост.

Друг момент, заслужаващ отбелязване, е, че средновековната българска литература не остава в границите на България, а намира широк достъп за разпространение в други славянски страни, Европейския Изток и Югоизток. Най-рано се осъществява това в Киевска Русия — след приемането на християнството през 988 г. На новопокръстената страна били нужни книги, нужна била просвета на славянски език. И естественият център, от който тя могла да получи това, била славянска България. От края на X в. нататък там започва масово навлизане на различни по характер произведения на старобългарската книжнина — религиозни и светски, официални и апокрифни,

оригинални и преводни. В Киевска Русия били пренесени редица поучителни слова на Климент Охридски и Константин Преславски, „Шестодневът“ на Йоан Екзарх, „За буквите“ на Черноризец Храбър, двата Симеонови сборника, правните паметници „Закон за съдене на хората“ и „Кръмчая книга“, „Беседата“ на Презвитер Козма срещу богомилите и пр.[35] Българската книжнина навлиза и в съседна Сърбия. За това допринася не само езиковото сродство между българи и сърби, но и териториалната близост между двете страни. Между различните произведения, проникнали в Сърбия, заслужават отбелязване „Беседата“ на Презвитер Козма, както и някои апокрифи като Варух, Енох, „Беседа на тримата светители“ и др.[36]

След първия период на разпространение на старобългарски книги в Русия и Сърбия ново масово проникване на старобългарска литература в двете страни може да бъде констатирано от XIV и първата половина на XV в. То се дължи както на значимостта на създадената по това време книжнина в средновековна България, така и на обстоятелството, че след падането на българската държава под турска власт много образовани българи избягали в съседните страни, носейки със себе си различни книжовни творби. Широкото навлизане на старобългарски произведения в руските земи през XIV и XV в. дава основание да се говори за втори период на „южнославянско влияние“ върху руската книжнина през средновековната епоха.[37] И това определение е напълно правилно. Касае се за нов износ на духовни ценности сред руския народ, не по-малко силен и въздействуващ от този от времето на „Златния век“.

Широк прием през XIV и XV в. намира старобългарската книжнина и сред двете румънски княжества — Влашко и Молдавия, където по това време българското културно влияние било значително и старобългарският език се употребявал като държавен, богослужебен и литературен.[38] Старобългарският език, както с основание сочат изследвачите, е изпълнявал през средновековната епоха две функции — той е бил, от една страна, език на изградилата се и живееща в българските земи българска народност, а от друга — език със значително по-широка употреба, служещ и на други народи от православния свят (руси, сърби и румъни) при изграждане на тяхната духовна култура.

Често задаван въпрос във връзка с появата и развитието на старобългарската книжнина е до каква степен тя носи оригинален характер. Обстоятелството, че немалка част от книжовните творби, създадени през IX—XIV в., водят произхода си от византийски първообрази, води понякога до абсолютизиращия извод за решаващата роля на византийското влияние в тази важна област на творческата дейност на средновековното българско общество. Макар и оправдана до известна степен, тази констатация се нуждае от сериозни уточнения. В действителност, ако се направи списък на разнообразните по характер литературни творби от времето на Първата българска държава, на византийското владичество и на Втората българска държава, ще се установи, че много от тях са чисто български, възникнали на собствена почва и отразяващи в една или друга степен отделни страни на българската действителност. Това се отнася до такива добре познати произведения като жития на Кирил и Методий (т. нар. Панонски легенди), чийто автор е Климент Охридски, полемичната творба на Черноризец Храбър „За буквите“, поетичните творения на Константин Преславски „Азбучна молитва“ и „Проглас към евангелието“, „Беседата“ на Презвитер Козма против богомилите, отделни поучителни и похвални слова на Петър Черноризец, на Йоан Екзарх, на Климент Охридски, служби в памет на цар Петър, някои апокрифи на поп Йеремия, житията на Иван Рилски, на Прохор Пчински, на Яким Осоговски, на Гаврил Лесновски, на Иларион Мъгленски, на Михаил войн от Потука, на Петка Епиватска, т. нар. Солунска легенда, Българския апокрифен летопис, Краткото Кирилово житие, значителна част от Бориловия Синодик, Сказанието на Константин Костенечки „За буквите“, Похвалното Слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий, Българската хроника от началото на XV в. и редица други. Касае се за произведения, в които намираме разнообразни данни за политическата и църковната история на българския народ, за обществената структура, за мислите, светогледа и душевността на тогавашните хора, за социалните сблъсъци в условията на феодалния строй — с една дума, за цялата съвременна на съответния автор действителност. Това е книжнина, българска и по съдържание, и по замисъл, която можем да преценим като едно от най-ценните достоя-

ния на завещаното ни от средновековната епоха културно наследство. Особено внимание заслужава фактът, че още от първите години след въвеждането на славянската писменост и до самия край на съществуването на самостоятелната българска държава литературните творения са били създавани на роден език, познат и разбираем за всички. Тук именно е подчертаният хуманистичен момент и тук е безспорното предимство на средновековната българска книжнина пред книжнината на Европейския средновековен Запад, където столетия наред е господствувал трудният за разбиране латински език, а народните езици не са имали право на литературна изява. В утвърждаването на родния език като език на книгата се свежда най-значимото, ярко изразено българско присъствие в една от главните сфери на културния ни живот през тази далечна епоха, родила талантливи мислители и книжовници от рода на Климент Охридски, Йоан Екзарх, поп Богомил, патриарх Евтимий.

До интересни размисли за ролята на самобитното българско начало водят и наблюденията върху средновековната ни живопис. От това, което ни предлагат достигналите до наши дни фрески от многобройните църкви и манастири, може да се заключи, че за българските зографи от тази далечна епоха независимо от различията им по дарование е типична една обща черта, а именно склонността им да се придържат по-пряко до действителността, да изобразяват хората такива, каквито са, с техните мисли и чувства, с богатия им душевен мир, с присъщите им вътрешни качества. До този извод ни навежда анализът от стенописите от Костур, Бачково, Охрид, с. Иваново, Земен, Бояна, Търново и други средища на нашето средновековно изобразително изкуство. Отклонявайки се от строгите църковни правила, внушаващи като идеал образа на аскета неподвижен и схематичен, средновековният български зограф внасял живот и движение в рисуваните от него фигури, не се боял да изтъква на преден план плътта и физическата красота, стремял се да се домогне до по-голям психологизъм, да подчертае вътрешната динамика на отделните образи и на целите композиции.[39] Всичко това ни дава основание да говорим за специфично българско присъствие в средновековната ни живопис, което й придава оригинален облик и я разграничава от византийската независимо от това, че и едната и другата не излизат от рамките на религиозната тематика. Българското присъствие намира израз и в практиката на нашите средновековни зографи да вмъкват в своите творби подробности от битов характер, да ни пренасят в тогавашната действителност, в атмосферата на родната обстановка. Примери за това намираме във фреските от с. Долна Каменица, Земен, Боянската църква, Хрельовата кула и пр.

Специфичният характер на българската средновековна култура може да бъде констатиран и при анализ върху музикалното и песенното творчество на нашите далечни прадеди. С оригиналност и многообразие се отличават изготвяните по това време музикални инструменти (гусли, гъдулки, свирки, кавали и пр.),[40] специфични български мотиви характеризират мелодиката и ритъма на широко разпространяваните по всички краища на страната песни с лирично и епично съдържание. Собствен български произход може да се установи в разработването на употребяваните през средновековието нотни системи. Това личи например от нотните знаци в Драгановия миней (български сборник от XIII в. в Зографския манастир), които показват видими отклонения в сравнение с византийските нотни знаци.[41] Дори в църковното песнопение, което българите са възприели като византийски образец и което се отличава със своята консервативност, са намерили място местни, специфични за българския творчески гений особености, присъщи на народната мелодия. Ярко личи това например в произведенията на един от най-големите църковни средновековни композитори от XIV в., българина Иоан Кукузел, автор на многобройни произведения, прославили името му в целия православен свят.[42] Неслучайно една от главните му творби носи названието „Полиелей на българката“ и неслучайно определението „български“ се употребява за означаване и на други негови музикални творения. Влиянието на българските песенни мотиви прониква в църковното пение и на други православни страни и преди всичко в руските земи.

Анализът на културните феномени от епохата на българското средновековие ни отвежда към въпроса за богомилството. Неведнъж вече е посочвано, че в основата на това забележително за времето си религиозно и социално движение, възникнало към средата на X в., са залегнали идеи на ранното християнство, съчетани със за-

силени дуалистични елементи, свойствени на предишни ереси и преди всичко на павликянството. Заедно с това обаче във възгледите на богомилите има нещо съвършено ново, оригинално и непознато дотогава, което ги прави специфичен продукт на българската действителност, придава им облик на самобитно българско явление. Особено ярко се откроява онази поредица от схващания на богомилските проповедници, в които прозира критично отношение към заобикалящата ги действителност, стремежът им да смъкнат ореола на „мистика" и „тайнственост", с който духовниците обвивали най-обикновени неща и предмети, и да застанат на равнището на един здравомислещ, трезво разсъждаващ човек. От такъв род са твърденията на еретиците, че кръстът е обикновено дърво, от което могат да се правят сечива, че водата, употребявана при кръщението, е само течност, несъдържаща нищо свято, че хлябът и виното при причестяването са обикновени храни, а не тяло и кръв Христови, че чудесата, приписвани на Исус, са само „приказки и басни", че Богородица е била жена като всички други, че храмовете са най-обикновени сгради, че литургията е излишно „многословие", че мощите на светците са подобни на кости на „умрели животни", че тялото, попаднало в земята, никога не ще възкръсне и пр. Налице е необикновен за времето си дух на критицизъм и съмнение, който подкопава устоите на считаните дотогава за абсолютно непоклатими църковни и религиозни догми.[43] Това е духът на възбунтувалия се българин, намерил в себе си сили да се противопостави на една неприемлива за него църковно-феодална идеология, обричаща го на смирение и покорство. Българското присъствие има в случая ярко изразена социална насоченост, породила се в резултат на острите противоречия сред феодалното общество. Особено ярко се чувствува това българско присъствие по време на византийското владичество, когато богомилите се борят не само за социална правда, но и за прогонването на завоевателя и за възстановяване на някогашната свободна българска държава.

От казаното дотук се вижда, че през епохата на средновековието българският народ е изявил в редица сфери творческите си възможности и е създал забележителни за времето си творби в областта на материалната и духовната култура. Решаваща роля в случая е изиграло наличието на трайно изградена, добре организирана държава, обединила славяни и прабългари в едно цяло и представляваща един от основните фактори в развитието на етногенетичния процес, довел до създаването и консолидирането на българската народност като монолитна етнокултурна общност.

Извън общите, присъщи на културата на всяко общество, белези в културата на средновековното българско общество, схванатa като широк кръг от материални и духовни ценности, могат да бъдат констатирани в различни области и в различна степен определени, типични за нея особености, които ѝ придават облик на специфично българско явление. От направения анализ се вижда, че българско присъствие може да бъде открито, като се почне от обикновения керамичен съд и се стигне до висши литературни, музикални, художествени и религиозно-философски изяви. Разбира се, както свидетелствуват фактите, в редица случаи това българско присъствие върви редом с чужди културни влияния или пък се заглушава до голяма степен от наличието на класово-съсловните противоречия на феодалната действителност. Особено подчертано личи това при анализа на битовата култура (жилища, покъщнина, облекло, накити и пр.). И все пак, независимо от всичко, самобитният облик на средновековното ни културно наследство не се губи, той си остава трайна и неизменно отличаваща го черта, която трябва да бъде обстойно проучвана и изяснявана от страна на историци, археолози, изкуствоведи, етнографи, литератори и други специалисти. Редом с изследванията на външните влияния (предимно византийските) все по-наложително става да се изтъква и подчертава на преден план българското начало в съдържанието и формите на нашата средновековна култура, чието изграждане върви паралелно с изграждането и укрепването на българската държава и на българската народност.

Обстоятелството, че средновековната българска култура има собствен облик, не означава, че тя се е развивала без връзки и взаимодействие с околния свят. Напротив, както това се наблюдава при почти всички култури, създадени през различни исторически периоди и в различни райони, така и при нея е характерна „отвореността", т. е. възможността ѝ да е в постоянен досег с културите на други общества и народи. При този досег се наблюдават процеси на възприемане на идващи отвън материални

и духовни ценности, т. е. на едно обогатяване посредством чужди влияния. Като безспорен обогатител за ранния период е наследеното от славяни и прабългари тракоримско и тракo-византийско културно наследство, а като по-късен обогатител се явява твърде високата за времето си византийска цивилизация, с която България е живяла в пряк контакт в продължение на столетия. Получавайки и преобразувайки внесени отвън материални и духовни ценности, българската средновековна култура е въздействувала от своя страна върху развитието на други страни и народи, обогатявала ги е със собствения си опит. Особено характерен и всеобщопризнат е приносът на нашата страна като център на славянската писменост и книжнина, проникнали, както бе отбелязано, през XI—XIV в. сред останалите славянски православни страни (Сърбия и Русия) и сред населението във влашките и молдавските земи. Ярък български принос е и силното въздействие на богомилските възгледи, намерили почва за разпространение през XI—XV в. във Византия, в Сърбия, в Босна, в Италия, във Франция, в румънските и в руските земи. Изобщо средновековна България не само е възприемала, но и давала и създаваните от нея културни ценности не са оставали само в рамките на собствената ни страна, а са получавали в редица случаи общобалкански, общославянски и дори общоевропейски измерения. С примера на българското средновековие се подчертава отново колко трудно и почти невъзможно е да се фиксират точно ограничени, затворени граници в развитието на творческата мисъл, на съзидателната дейност на човешките общества. Решаваща и основна е не изолацията на „културите“, а непрестанните връзки и взаимопроникванията, които обогатяват човечеството по пътя на възходящото му развитие през различни периоди на историческото му битие.

[1] Срв. Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971 с. 315 и сл.

[2] А. Бурмов. Феодализмът в средновековна България. — ИПр, II, 1945—46, кн. 2, с. 157 и сл.; Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл в средновековна България. С., 1977, с. 21 и сл.

[3] Д. Ангелов. Образуване на българската народност, с. 171.

[4] Пак там, с. 173.

[5] Гръцки извори за българската история. III. С., 1960.

[6] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 176.

[7] С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус.—ИАИ, XXIV, 1961, с. 9 и сл.; Т. Иванов. Укрепителната система на Абритус. — Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 18; Ескус в светлината на последните проучвания. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 21; Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местността Кайлъка при Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 32 и сл.; В. Тъпкова-Заимова Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966, с. 83 и сл.

[8] По въпроса за запазването на античното наследство срв.: В. Велков. Състояние на проучванията върху прехода от античността към средновековието в Балканския полуостров.—ИБИД, XXIX, 1974, с. 163 и сл.; Д. Ангелов. Някои проблеми на прехода от античността към средновековието в Югоизточна Европа през VI—IX в. — ИБИД, XXIX, 1974, с. 173; М. Станчева. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни).— ИБИД, XXIX, 1974, с. 209 и сл.; Д. Овчаров. Ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи (IV—VII в.). — ИБИД, 1974, с. 223; М. Цончева. Об античных традициях древнеболгарского искусства. — В: Славянские культуры и Балканы. I.С., 1978, с. 186; Ст. Вакланов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.

[9] Ст. Бояджиев. По въпроса за приемствеността в архитектурата на първата българска държава. — В: Архитектурата на първата и втората българска държава. С., 1975, с. 52; Й. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX—XIV в.). — В: Архитектурата на първата и втората българска държава. С., 1975, с. 85; Д. Овчаров. Плиска. — В: Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980, с. 11 и сл.

[10] Й. Чангова. Цит. съч., с. 98.

[11] Д. И. Димитров. Някои черти на старобългарската материална култура. — ИБИД, XXXI, 1978, с. 20.

[12] Д. И. Димитров. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на първата и втората българска държава. С., 1975, с. 236 и сл.

[13] Д. Ангелов. Образуване на българската народност; Д. И. Димитров. Цит. съч., с. 228 и сл.

[14] Ст. Вакланов. Цит. съч., с. 82.

[15] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965; Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.). С., 1977; Ст. Вакланов. Цит. съч., с. 69 и сл.

[16] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 147 и сл.

[17] А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 25 и сл.; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в). С., 1976, с. 355 и сл.; Ст. Вакланов. Цит. съч., с. 140 и сл.

[18] Д. П. Димитров. Нов сравнителен материал към втория златен накит от Мадара. — ИИД, XVI—XVIII, 1940, с. 181 и сл.; К. Миятев.

Новооткрито старобългарско съкровище. — ИАИ, VIII, 1934, с. 230 и сл.; Н. Мавродинов. Върху произхода на Шереметевското съкровище. — ИАИ, VIII, 1934, с. 254 и сл.

[19] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 146 и сл.

[20] Срв. сб.: Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа). С., 1956.

[21] Най-ново издание на надписите: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 1—253.

[22] Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл, с. 16—77.

[23] Срв. съответния пасаж в изданието: Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, XXIII 67, с. 132.

[24] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 94; Dj. Bošković, K. Tomovski. Средновековната архитектура во Охрид. — Зборник на трудове. Охрид, 1961, с. 81; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 169 и сл.; Т. Тотев. Шест археологически години. — Плиска, Мадара, Преслав, бр. 2, 7 септ. 1978, с. 11.

[25] А. Милчев. Разкопки в Плиска (1945—1970). — Археология, 1974, кн. 3, с. 39 и сл.; Н. Чанева. Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи. — Археология, 1970, кн. 4, с. 8 и сл.; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 187; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963. с. 6 и сл.

[26] Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, 1974, кн. 3, с. 49; Велики Преслав. — В: Стари български столици Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980, с. 73 и сл.

[27] П. Славчев. Църковното строителство в древния Търновград. — Велико Търново, яш. 1977, с. 8; Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, II, 1964, с. 4 и сл.; А. Попов. Обитателите на Царевец през XII—XIV в. — Векове, 1977, кн. 5, с. 35 и сл.; Търновград. — В: Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980, с. 137 и сл.

[28] Д. Ангелов. Образуване на българската народност, с. 314.

[29] К. Миятев. Цит. съч., с. 95 и сл.; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 196 и сл.; Т. Тотев. Велики Преслав, с. 82 и сл.

[30] К. Миятев. Преславската керамика. С., 1936; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 214 и сл.; Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав, с. 48 и сл.; Велики Преслав, с. 89.

[31] И. Чангова. Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в. — Археология, 1962, кн. 2, с. 25 и сл.; М.Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сердика. I. С., 1964, с. 169 и сл.; С. Георгиева. Сграфито керамика. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 58 и сл.

[32] Срв. Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962; П.Динеков. Из историята на българската литература. С., 1969; Б. Ангелов. Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974; Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл, с. 57 и сл.; К. Куев. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979.

[33] За дейността на патриарх Евтимий и създадената от него школа срв. сб.: Търновската книжовна школа. 1371—1971 г. Международен симпозиум, Велико Търново, 11—14 октомври 1971 г. С., 1974, с. 1—548.

[34] К. Кръстев. Наченки на ренесанс в средновековна България. С., 1971, с. 127 и сл.; И. Дуйчев. Древни езически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1978, с. 38 и сл.; Д. Ангелов. Историческа роля и значение на средновековната българска държава. — ИПр, 1979, кн. 1, с. 14 и сл.

[35] И. Снегаров. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове X—XV в. С., 1950; Б. Ангелов. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература.—Старобългарска литература. Изследвания и материали. II. С., 1977, с. 20 и сл.; К. Куев. Цит. съч.; Ю. К. Бегунов. Козма пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 21 и сл.

[36] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 165, 191, 258.

[37] Д. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М. 1958.

[38] За влиянието на старобългарската литература в земите на север от Дунав срв.: А. И. Яцимирский. Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV—XVIII вв. СПб., 1906; П. Русев. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 15 и сл.

[39] Н. Мавродинов. Старобългарската живопис. С., 1946, с. 31, 62, 65, 67, 83, 121, 136, 138, 144, 147; История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 100, 102, 160, 212, 233, 239, 246, 248, 253, 258; Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл, с. 173, 185.

[40] Б. Ангелов. Вести за музикални инструменти в старобългарската книжнина. — Известия на института за музика, IV, 1957; Ст. Петров, Хр. Кодов. Старобългарски музикални паметници. С., 1973, с. 13 и сл.

[41] Ст. Петров, Хр. Кодов. Цит. съч., с. 149 и сл.

[42] Пак там, с. 47.

[43] Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, с. 206 и сл.; Общество и обществена мисъл, с. 44 и сл.

Moments essentiels dans le développement et l'aspect de la culture bulgare médiévale

D. ANGELOV

(Résumé)

L'édification et le développement de la culture bulgare médiévale est un processus complexe dans lequel on observe quelques moments. Ce qui est caractéristique c'est avant tout qu'elle se développe sur un terrain riche en valeurs de l'époque thraco-romaine et thraco-byzantine. Un autre moment essentiel est que les Slaves qui forment la base de la nationalité bulgare, édifiée au cours des IXe—Xe s., jouent un rôle décisif dans le processus de cette culture. Cependant, une certaine influence exercent aussi les deux autres parties constitutives ethniques — Thraces et Protobulgares. Un fait important est également qu'au cours de son existence sept fois séculaire, la Bulgarie médiévale a été en contact continuel avec l'Empire byzantin — un des pays les plus développés au point de vue culturel du monde européen de ce temps.

On distingue dans le développement de la culture bulgare médiévale deux périodes principales—païenne et chrétienne. La première période embrasse le temps de la création de l'Etat (681) à la conversion au christianisme (865). Elle se caractérise par les différences religieuses et de vie entre Slaves et Protobulgares. Des traits de régime de clan et de tribu continuent à persister encore intacts, la centralisation de l'appareil d'Etat n'est pas parachevée, les rapports féodaux sont dans la phase initiale. La seconde période, commençant du temps de l'adoption du christianisme comme religion officielle, se caractérise par la suppression du dualisme ethnique et l'édification définitive de la nationalité bulgare en tant que communauté ethnosociale monolithe avec ses traits caractéristiques — langue commune (slave ou le vieux-bulgare) et conscience nationale unique qui a trouvé son expression terminologique dans le nom national général *Bulgares*. Le noyau territorial de la nationalité bulgare sont les trois régions géographiques — la Mésie, la Thrace et la Macédoine.

S'étant développée pendant le Moyen Âge, la culture bulgare se réduit à des faits les plus divers — fruit de l'activité consciente des hommes, en commençant par les moyens d'existence de masse (habitations, vêtements, outils, instruments de travail, parures et autres) pour aboutir à de hautes manifestations de la création artistique. Comme dans chaque culture, ici aussi, il existe des éléments et des traits humains généraux, mais, en outre, on peut constater également des particularités spécifiques bulgares, propres seulement à la culture bulgare. L'analyse d'un matériel important par le nombre et la variété nous en convainc. En outre, la culture de la Bulgarie médiévale ne reste pas confinée seulement dans les limites du pays, mais elle influe sur le développement de la culture d'autres peuples tout en subissant elle aussi des influences étrangères.

За металодобива и металообработването в Плиска

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

При проучване на западната крепостна стена на първата българска столица в терена, разположен южно от портата, попаднахме на материали и съоръжения, които свидетелствуват за металодобиване и металообработване в Плиска. Тези материали бяха открити от вътрешната страна непосредствено до източното лице на стената (до 5 м според очертанията на квадратната мрежа) около югозападната петоъгълна кула и южно от нея. Намират се на 1,60—1,80 м дълбочина от съвременното ниво. Данните свидетелствуват за обработване на черни и цветни метали.

Железодобив и железообработване. На три места открихме следи от добиване на желязо. Това са силно разрушени производствени съоръжения — вероятно работилници на открито, тъй като данни за постоянни сгради не съществуват. До нас са стигнали три разрушени пещи, голямо количество шлака, няколко крици, корозирали железни предмети.

В непосредствена близост до стъкларските пещи[1] от североизток бе разчистена долната част на малка, леко вкопана в здравия терен пещ (№ 1) с външен диаметър 0,65/0,75 м, дълбочина 0,14 м и дебелина на стените 0,01 м (обр. 1 *а*, 2). Отворът се е намирал от запад и е бил широк около 0,20—0,25 м. Вътре и около пещта бяха намерени няколко парчета желязна шлака.

На 20 м южно от петоъгълната кула открихме нови следи от добиване на желязо. На протежение 10—15 м пластът с дебелина 0,08—0,10 м изобилствуваше с шлака и въглени. Беше събрана над 100 кг желязна шлака. Сред тези отпадъчни материали бе разчистена леко вкопана в здравия терен пещ (№ 2) с външен диаметър 0,70/1,12 м и дебелина на стените 0,10/0,25 м (обр. 1 *б*, 3). Отвътре тя постепенно се стеснява и в средата хлътва, като наподобява легенче. Непосредствено източно от нея открихме червено отухлено петно — може би друга напълно

●*Обр. 1. Планове и разрези на пещи за топене на желязна руда: а) № 1; б) № 2; в) № 3. Fig. 1 Plans et coupes de fours pour la fonte de minerai de fer: а) No. 1; б) No. 2; в) No. 3*

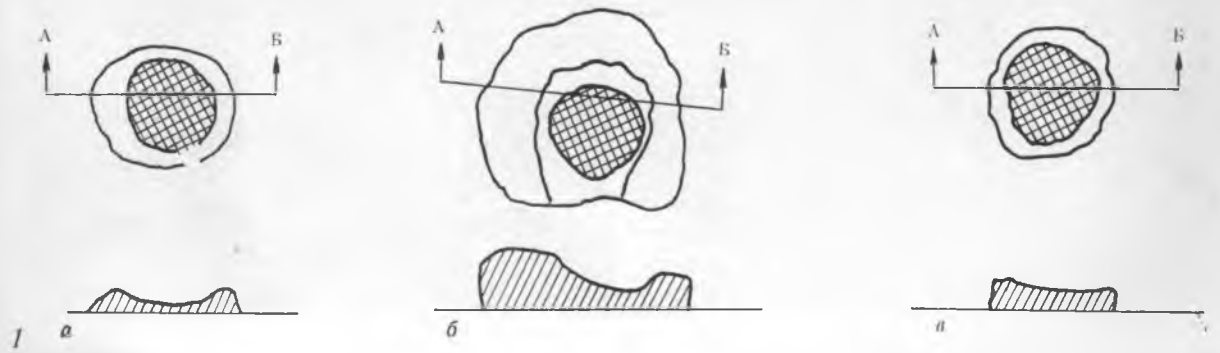

разрушена пещ. Близо до тези пещи бяха намерени две железни крини (обр. 4). Те са елипсовидни — приели са формата на дъното на пещта, където се е стичало разтопеното желязо. Един от късовете (обр. 4 *а*) е с размери 0,14/0,16 м и тежи 2,050 кг, а другият (обр. 4 *б*) има размери 0,17/0,23 м и тежи 3,600 кг. Интерес предизвиква и една на места обгоряла замазка от жълта глина с неправилна форма, дълга около 3 м и широка 0,40 м. Тя е наслагвана в съседство с пещта върху тогавашния терен и е с дебелина 0,04—0,05 м. Непосредствено до крепостната стена замазката образува нещо като тунел, от който бяха извадени шлака и въглени (обр. 3). В северния край е застъпена от по-късен зид на търговско-занаятчийските помещения.[2]

Двадесет метра още по̀ на юг открихме нови материали, които напомнят, че и тук е добивано и обработвано желязо. Сред

●*Обр. 2. Пещ № 1 за топене на желязна руда.*
Fig. 2. Four No. 1 pour la fonte de minerai de fer
●*Обр. 3. Пещ № 2 за топене на желязна руда.*
Fig. 3. Four No. 2 pour la fonte de minerai de fer

2

3

●*Обр. 4 а, б) железни крици, намерени при пещ № 2. Fig. 4 a, б) loupes de fer, trouvées près du four No. 2*

●*Обр. 5. Глинена замазка при пещ № 3. Fig. 5. Revetement d'argile près du four No. 3*

а

б

4

5

обгорелия на места отухлен терен, изобилствуващ с шлака и въглени, разчистихме пещ (№ 3) с диаметър 0,64/0,72 м (обр. 1 *в*). Непосредствено до крепостната стена на нивото на пещта и тогавашния терен (0,20 м над основите на крепостната стена) разкрихме също глинена замазка с неправилна форма (дълж. 1,5 м, деб. 0,05 м). От север тази замазка образува овъглен тунел, пълен с въглени и шлака. От юг върху нея се очертаха пет малки дупки (диам. 0,04—0,05 м). Не е изключено те да са останки от колчета, за които е прикрепян мехът за раздухване на въглищата в пещта (обр. 5). Сред шлаката и въглените около пещта намерихме железен къс с полуцилиндрична форма с диаметър 0,02 м и височина 0,045 м. Твърде вероятно е той да е образуван около железен прът при вземане на проба от желязната баня в края на топилния процес.[3]

Изобилието на шлака и наличието на крици показва, че в пещите е извършвано топене на желязна руда. За устройството на тези силно разрушени съоръжения не може да се каже нищо положително. Явно е, че са били малки по размери, леко вкопани в здравия глинест терен. Стените им са били куполообразни, конични или цилиндрични, направени от глина. В долната част са имали отвор, през който било изваждано разтопеното желязо. В този отвор вероятно е била поставяна и духалната цев (сопло). Такива средновековни глинени пещи за добиване на желязо са известни от древна Русия, Чехия и Германия.[4] И те, както ямните пещи и някои надземни, изградени от камък, се свързват с т. нар. сиродутен процес за получаване на желязо.

Петрографските наблюдения върху откритите около пещите при западната крепостна стена в Плиска материали показват, че се касае за многокомпонентни шлаки. Установява се наличие на ситни дървени въглища, които не са напълно изгорели, попаднали са в шлаката и от тях се е запазила влакнестата част. Открива се железен хидроокис — $Fe(OH)_3$, за който се предполага, че се е образувал впоследствие при престояването на шлаката в почвата. Друг минерал от повърхностно образуване е калциевият карбонат ($CaCO_3$).

И рентгено-структурният анализ потвърждава аморфната структура на повечето материали около пещите, т. е. наличието на шлака, получена вследствие на извършен топилен процес.[5]

Засипаната с въглища в пещите руда била подлагана на химически изменения, като окисите на желязото (рудата) се редуцирали до желязо, което като гъста тестовидна маса се стичало в долната част на пещта. Необходими условия за извършване на този процес са постоянният приток на неподгрят въздух, вкарван с мехове, и наличието на дървени въглища, с помощта на които се извършва редукцията на рудата.[6]

В лабораторията на Института за история на материалната култура в Краков, Полша, бяха извършени количествени химически анализи.[7] Анализирани бяха две шлаки, намерени при пещ № 1 и пещ № 2 до западната крепостна стена на Плиска. Техният състав в проценти е показан в таблицата (с. 31).

По-късно, след откриването на пещ № 3, бе направен[8] полуколичествен емисионен спектрален анализ на парчета желязна шлака. Той показва присъствието на същите елементи, каквито бяха открити при химическите анализи на шлаки от първите две пещи.

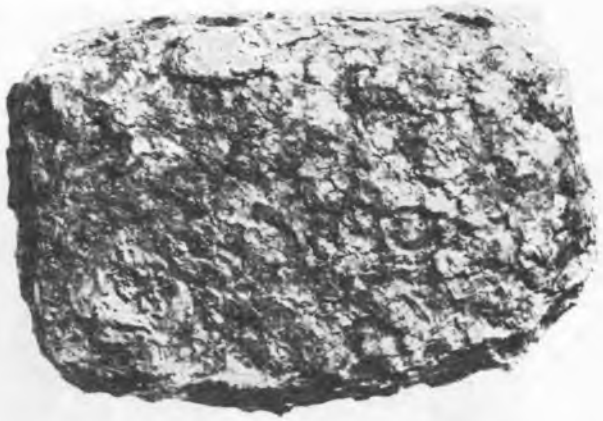

6

7

8

●*Обр. 6. Къс метално желязо — продукт от обработка в ковашка пещ. Fig. 6. Morceau de fer métallique — produit du traitement dans un four de forgeron*
●*Обр. 7. Железен чук, открит при пещите. Fig. 7. Marteau de fer, découvert près des fours*
●*Обр 8. Корозирали железни предмети, намерени при пещ № 3. Fig. 8. Objets en fer corrodés, trouvés près du four No. 3*

%	Fe общо	FeO	Fe_2O_3	Fe метално	SiO_2	CaO	MgO	Al_2O_3	MnO	CuO	NiO	Pb	Cr	S	P_2O_5	Собств. тегло в г/см³
Пещ № 1	48,87	39,06	26,46	0,00	29,75	2,55	0,42	0,42	0,17	0,01	<0,001	0,17	<0,001	0,10	0,90	3,18
Пещ № 2	54,24	36,62	38,85	0,03	21,42	3,15	0,31	0,31	0,19	0,01	<0,001	0,13	<0,001	0,06	0,92	3,09

Големият процент на желязо в шлаката (48,87 и 54,24) свидетелствува, че при топенето е била употребявана богата на желязо руда. Трудно е да се отговори на въпроса, откъде нашите средновековни металурзи са се снабдявали с руда в Плиска. Хематитни руди с карбонатни и фосфорни минерали, каквито са използуваните в Плиска, се намират чак в Троянско-Тетевенския балкан.[9] Големият процент желязо в шлаката показва, че топенето е било извършвано при сравнително ниска температура. Затова някои парчета желязо тежат над 400—500 г. Химическият състав на шлаките от Плиска е близък до състава на шлаки, открити при средновековното селище над тракийския град Севтополис[10] и при Стърмен,[11] и е характерен за т. нар. сиродутни пещи в Русия. Това показва, че извличането на желязото от рудата било извършвано по един и същ начин.

●*Обр. 9. Керамични фрагменти от пласта на пещите за желязо. Fig. 9. Fragments céramiques de la couche des fours pour fer*

9

След завършване на топенето на рудата образувалото се на дъното на пещта желязо (крица или още неков) било изваждано. То съдържало значителни примеси и затова било подлагано на допълнителна обработка. Чрез неколкократно коване и нагряване в ковашките пещи била отстранявана шлаката и премахвана порьозността. Получавало се метално желязо, напълно годно за ковашка обработка.[12] Такъв плътен железен къс с паралелепипедна форма с размери 0,125/0,07/0,07 м и тегло 3,350 кг (обр. 6) бе открит недалеч от пещ № 3 в Плиска. За ковашка обработка на криците в съседство свидетелствува и един чук, тежък 7,300 кг, с размери 0,19/0,10/0,10 м (обр. 7).

Нагряването на криците ставало в ковашки пещи, които се намирали недалеч от пещите, в които била топена рудата. Както вече бе посочено, до пещ № 2 за добиване на желязо при западната крепостна стена разчистихме отухлено петно, което може би е остатък от ковашка пещ. Такова отухлено петно имаше и при пещ № 3. Никакви данни за тяхната форма и устройство не притежаваме. Ковашки пещи-огнища са открити при средновековното селище над тракийския град Севтополис.[13]

До пещ № 3 бяха намерени няколко железни предмета. Личат клинове, тесли, секачи, несъмнено изковани на това място (обр. 8). Силната корозия на предметите попречи да бъдат изрязани от тях парченца за шлифоване и да бъдат извършени металографски изследвания. До отухленото петно намерихме части от големи делви с керемиденочервен цвят и излъскани стени. Тези съдове вероятно са служели за съхраняване на вода, необходима за термичната обработка на железните предмети.

Останките свидетелствуват за добиване и обработване на желязо—за наличие на

работилници с пещи за топене на желязна руда и с ковашки огнища за обработка на полученото желязо и изковаване на разнообразни железни предмети. Навсякъде около пещите в пласта с въглени и шлака откривахме фрагменти от глинени съдове — гърнета, изработени от песъчлива глина и украсени с врязани линии или от чиста глина с излъскани стени, понякога с релефни знаци по дъната или врязани по стените (обр. 9), датиращи най-общо от IX—X в. Разглежданите железарски работилници са съществували в края на IX—X в. За това свидетелствуват и стратиграфските наблюдения. На север от тези производствени съоръжения са открити сгради от края на IX—X в.[14] На юг и изток са разположени търговско-занаятчийските помещения, съществували във втората половина на X — началото на XI в.[15] Няколко зида от тези помещения се спускат на запад, докрай под

● *Обр. 10. Останки от работилница с пещ пред входа на петоъгълната кула на западната крепостна стена на Плиска. Fig. 10. Restes d'atelier avec un four devant l'entrée de la tour pentagonale du mur d'enceinte ouest de Pliska*

края вътре до крепостната стена и образуват вероятно голям затворен комплекс. Един от тези зидове, както бе посочено, стъпва върху глинената замазка при пещ № 2, което показва, че железарската работилница е по-ранна. Най-късен е некрополът, възникнал около 40—50-те години на XI в.[16] Той разрушава зидове на по-ранните сгради, на търговско-занаятчийските помещения, стъкларските пещи.

В Плиска следи от обработка на желязо са засвидетелствувани и в северния сектор на западната крепостна стена, при южната крепостна стена, северната порта и м. Асардере.[17] Тези следи показват, че и у нас, както и в други страни през средновековието занаятчийските работилници са се намирали в края на града до крепостните съоръжения.

Обработка на цветни метали. Непосредствено пред петоъгълната кула открихме остатъци от работилница за цветни метали. На 1,50 м източно от входа на кулата бе разчистена голяма силно разрушена пещ (обр. 10). Тя е вкопана в здравия терен и по форма наподобява подкова. Външният

10

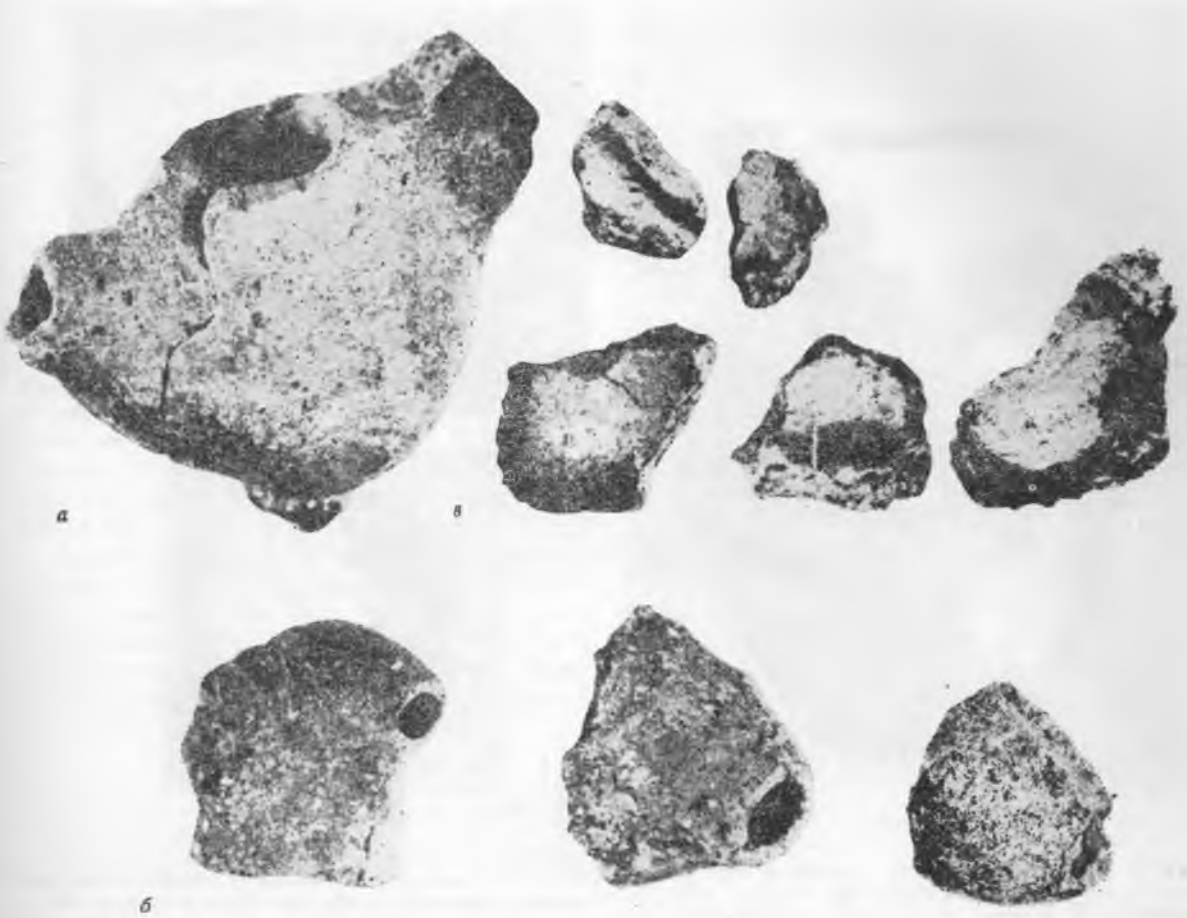

11

12

●*Обр. 11. Глинена пота и фрагменти, открити при пещта пред петоъгълната кула: а) цяла, намерена в пещта; б) устия; в) фрагменти от стени. Fig. 11. Pot en argile et fragments, découverts près du four devant la tour pentagonale: а) entier, trouvé dans le four; б) goulots; в) fragments de parois*

●*Обр. 12 а) половина от глинен калъп и б) блюдо от медна везна, намерени при пещта пред петоъгълната кула. Fig. 12 а) moitié de moule d'argile et б) plateau de balance en cuivre, trouvés près du four devant la tour pentagonale*

й диаметър е 1,60 м, вътрешният поради разрушаването на пещта — 0,75/0,94 м. От юг, където е бил отворът, пещта е най-силно разрушена. На места около нея се очерта глинена обгоряла замазка с неправилна форма и 7 дупки с диаметър 0,13/0,30 м, вероятно свързани с покрива на работилницата. Навсякъде около пещта бе открита лека шуплеста шлака. Сред нея се виждаха части от стените и устията на глинени поти, служили за разтопяване и разливане на метала в матриците (обр. 11). Една напълно запазена пота бе намерена вътре в пещта (обр. 11 *а*). Тя спомага да добием представа както за формата, така и за размерите на съдовете, в които е ставало вторичното топене на метала. В профил потата наподобява обърнат конус с височина 0,06 м и дължина 0,07 м, а гледана отгоре прилича на антична лампа с елипсовиден резервоар с диаметър 0,023/0,025 м. От едната страна на отвора, в който бил поставян стритият метал, се намира къса дръжка, а от другата — малко чучурче (диам. 0,01/0,015 м), от което бил наливан в матрицата разтопеният метал. Фрагментите от стени показват, че са при-

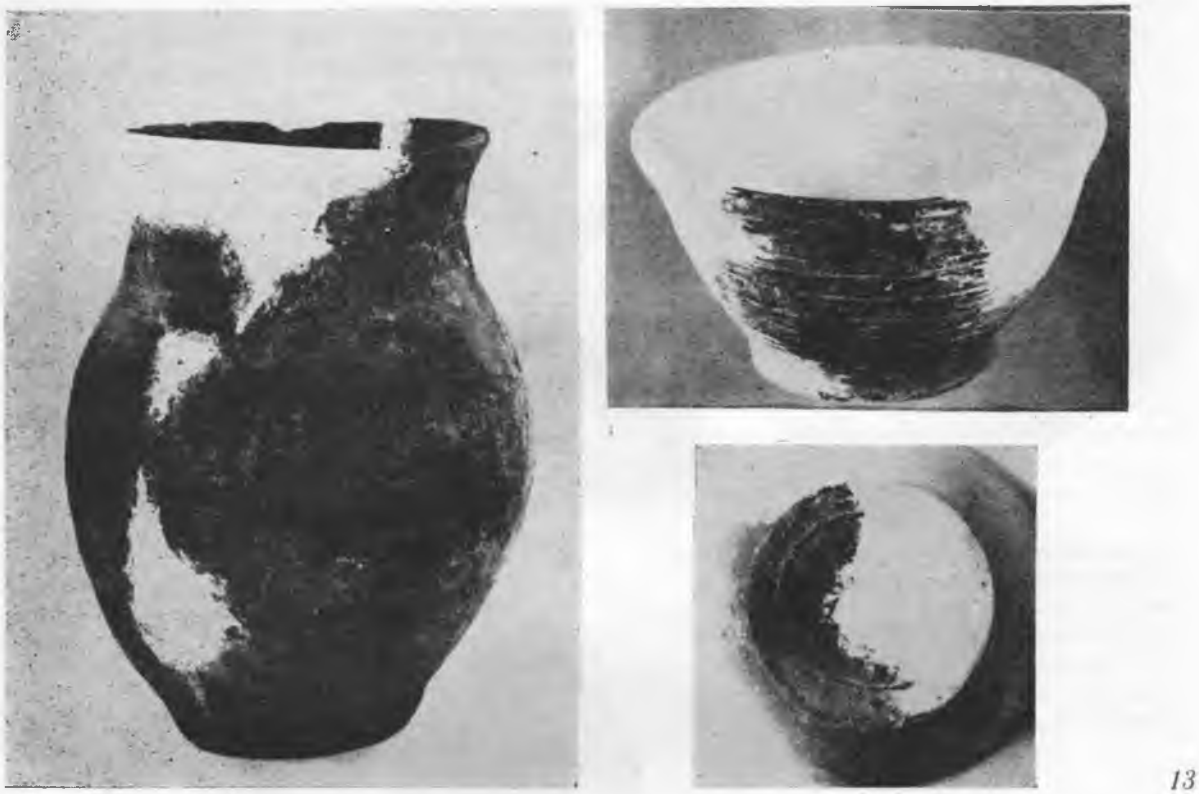

13

●*Обр. 13. Глинени съдове, намерени до пещта пред петоъгълната кула. Fig. 13. Vases d'argile, trouves près du four devant la tour pentagonale*

надлежали на съдове с подобна форма и размери. Отчупените чучурчета имат кръгли или елипсовидни отвори с размери 0,006 — 0,01 м. Както цялата пота, така и всички фрагменти са от сива песъчлива глина, която от външната страна е на шупли вследствие на високата температура. По някои фрагменти, както и върху дъното на цялата пота се виждат налепи със син цвят. Химическият анализ[18] показа, че това е мед. Глинени поти, служили за разливане на разтопения метал, са откривани и при други разкопки в Плиска. Такива са известни от търговско-занаятчийските помещения, намиращи се в непосредствена близост до проучвания терен,[19] и от манастира при Голямата базилика[20]. Фрагменти от по-големи по размер поти се съхраняват в Археологическа база-музей „Велики Преслав", но няма сведения кога и къде са открити. Подобни на тази пота са някои форми от Миклучице, Чехословакия, датирани в IX в.,[21] от Новогрошкото градище в Съветския съюз (VIII—IX в.),[22] но пълна аналогия тя намира в една пота от Саркел—Белая Вежа.[23]

Около пещта и потата пред петоъгълната кула открихме и други материали — свидетелство за леярство на цветни метали и за ювелирно производство. Внимание заслужава глинена плочка с елипсовидна форма и размери 0,60/0,05/0,04 м, представляваща едната половина на калъп. Точно в средата ѝ са разположени две кръгчета (обр. 12 *а*), свързани с тесни каналчета, през които е бил наливан разтопеният метал. По всяка вероятност с тази матрица са изливани медни или бронзови халки. Намерено бе и блюдо (диам. 0,04 м) от медна везна с налепи от мед по него (обр. 12 *б*). Везната вероятно е използувана за отмерване на метала при производствените процеси. Цели везни или части от такива са открити и на други места в Плиска,[24] Преслав,[25] в с. Одърци, Толбухински окръг,[26] — все в пластове и сред материали от X в. В съседство с пещта намерихме счупени глинени съдове, два от които бяха възстановени (обр. 13). Единият е паничка с форма на обърнат пресечен конус (вис. 0,73 м, диам. на устието 0,125 м,

на дъното 0,07 м) от сива песъчлива глина. Стените са украсени с прави хоризонтални линии, а върху дъното е отпечатан релефен знак. Другият съд е гърне със заоблено тяло, широка и висока шия, леко извит ръб на устието (вис. 0,253 м, диам. на устието 0,17 м, на тялото 0,20 м, на дъното 0,10 м). От средата на шията до най-широката част на тялото е имало плоска дръжка (шир. 0,03 м), която е счупена. Съдът е изработен небрежно от груба песъчлива глина. Върху раменете с тънко острие е врязан орнамент от къси полегати линии, които се пресичат. Глинените панички с форма на обърнат пресечен конус са често срещани съдове по нашите земи от края на X — началото на XI в.[27] По-голям интерес предизвиква гърнето, чиято форма е рядка, но се свързва със съдове от началния период на византийското владичество.[28] Като датиращ материал служи и намерената в същия пласт до входа на кулата монета от Йоан Цимисхи (969—976). Пещта е разположена непосредствено пред входа на кулата, което показва, че това отбранително съоръжение след превземането на Плиска от византийците (971 г.) не е функционирало. Кулата е била разрушена и опожарена, а пред нея е възникнала ювелирна работилница.

Останките от обработка на черни и цветни метали при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска попълват представата ни за малко позната страна от занаятчийското производство на средновековна България. Те се явяват като потвърждение на възникналата през Първото българско царство терминология за специфични понятия в областта на железарството и медникарството като: **роуда, желѣзо, топн, тн, пещь, мѣхъ, соплъ, млатъ, клещи, коватн-клепатн, коузньць, медьничн** и др.[29]

След преместването на столицата във Велики Преслав през 893 г. бившият ханski център прераснал в град с обособени търговски и занаятчийски квартали. В южния край на западната крепостна стена димели стъкларски пещи, претопявано било желязо, в ковашките работилници били изработвани оръжия, в работилниците за цветни метали били отливани накити.

[1] Л. Дончева-Петкова, Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. — Археология, XX, 1978, 4, с. 39.

[2] Този и още няколко други зида бяха разкрити при разкопките. Те допират до западната крепостна стена и принадлежат към търговско-занаятчийските помещения, вж.: Ат. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. — Архитектурата на Първата и на Втората българска държава. С., 1975, с. 246—270.

[3] Г. Коняров. Железни руди и железодобив през средните векове в Североизточна България. — Природа, VIII, 1958, 3, с. 83.

[4] Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. — МИА СССР, 32, 1953, с. 30 и сл., обр. 6; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 128 и цит. лит. в бел. 16.

[5] Петрографските и рентгено-структурните анализи бяха направени от М. Стаевски, физик в Института по строителни материали, София.

[6] Б. А. Колчин. Цит. съч., с. 40 и сл.

[7] От инж. Ел. Носек и със съдействието на Х. Мамзер, научен сътрудник при ИИМК в Познан, на които и тук изказвам благодарност.

[8] От инж. В. Гагов в Централната научно-изследователска лаборатория на ВХТИ, София.

[9] Ив. Начев. Юрските седиментни железни руди в Троянско-Тетевенско. — Известия на Геологическия институт, VIII, 1960, с. 64, табл. 13, с. 70, табл. 17.

[10] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV век. С., 1972, с. 76 и сл.

[11] H. Mamzer. Technologia produkcji przedmiotów zelaznych ze Styrmen nad Jantra w Bulgarii. — Slavia Antiqua, XXV, 1978, p. 226, fig. 1.

[12] Б. А. Колчин. Цит. съч., с. 42 и сл.

[13] Й. Чангова. Цит. съч., с. 79 и сл., обр. 60—62, 65.

[14] Разкопки на автора

[15] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 271; Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска — Преслав, I, 1979, с. 174.

[16] Л. Дончева-Петкова. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов (под печат).

[17] Ст. Витлянов. Археологически данни за обработката на желязо в центровете на Първото българско царство. — Средновековният български град, 1980 (под печат); Т. Балабанов. Разкопки на източната и северната крепостна стена на Плиска през 1977—1978 г. — В: Плиска — Преслав, III (под печат); Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1948, с. 163 и сл.; Ат. Милчев. Проучване на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, VI, 1964, 3, с. 30.

[18] Анализът е извършен от инж. В. Гагов в ЦНИЛ на ВХТИ, София.

[19] Ат. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения, с. 261; Материали, с. 163.

[20] Разкопки на н. с. П. Георгиев и Ст. Витлянов.

[21] Zd. Klanica. Práce klenotniku na slovenských hradištích. — Studii Archeologického ústavu Československé akademie ved v Brně, I, 1974, 6, p. 76, fig. 23.

[22] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, 74, 1968, с. 218, обр. 54—3, 4, табл. СХ 3—5.

[23] М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. — МИА СССР, 62, 1958, с. 69, обр. 47.

[24] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 53, обр. 8 А 10.

[25] Ив. Акрабова-Жандова. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 502.

[26] Z. Kurnatowska. Słowiańszczyzna południowa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977, p. 137, fig. 40.

[27] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.). С., 1977, с. 96 и сл., кат. № 341—350.

[28] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити минерали от Плиска (1948—1951 г.). — ИАИ, XX, 1955, с. 193, обр. $11_{4,5}$.

[29] Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина. С., 1940, с. 80; Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с. 437.

Sur la production et le traitement métallurgique à Pliska

L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

Lors de l'étude du mur d'enceinte ouest de Pliska au Sud de la porte, on a trouvé matériaux et des installations qui témoignent de traitement de métaux ferreux et nonferreux. En trois endroits furent découvertes des traces de production de fer. Jusqu'à nous sont parvenus trois petits fours détruits (fig. 1 *a—c*, 2, 3) une grande quantité de scories, quelques loupes (fig. 4), des objets en fer. L'abondance de scories et la présence de loupes montrent que dans les fours on a fondu du minerai de fer. Ils sont liés au dit processus à soufflerie pour l'obtention de fer. Le pourcentage élevé de fer dans les scories témoigne de l'emploi dans la fusion du minerai riche en fer. Le chauffage des loupes s'effectuait dans des fours de forge, disposés à proximité des fours pour la fusion du fer. On a découvert du fer métallique de forme parallélépipède (fig. 6). Près du four No. 3 furent trouvés des clous, des herminettes et des coupoirs (fir. 8) forgés sans doute en cette place. Les restes témoignent de la production et du traitement du fer — de l'existence d'ateliers provisoires avec fours pour la fusion du minerai et avec foyers de forgeron pour le traitement du fer obtenu en objets variés. Sur la base des observations stratigraphiques et de la céramique, les fours sont datés de la fin du IXe—Xes.

Devant l'entrée de la tour pentagonale fut déblayé un atelier pour le traitement de métaux nonferreux. On a mis à jour un four en forme de fer à cheval (fig. 10) et une grande quantité de scorie légère poreuse. Parmi elles on voit des parties des parois et des goulots de pots d'argile, ayant servi pour verser le métal dans les matrices. L'analyse chimique des restes sur le pot montre qu'on y a fondu du cuivre. Les vases d'argile (fig. 13), la monnaie de Jean Tzimiscès (969—976) et la disposition du four devant l'entrée de la tour témoignent que l'atelier est apparu à la fin du Xe s. — début du XIe s.

Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав

ЖИВКО АЛАДЖОВ

През 1978 г. завършиха разкопките на северната крепостна стена на ранното укрепление (аул) на Велики Преслав. От тях постъпиха много и разнообразни находки, получиха се интересни данни за живота на средновековния град.[1] Част от материалите, заслужаващи специално внимание, бяха обнародвани отделно.[2]

Тук разглеждаме паметник на старобългарското изкуство от същите разкопки — това е намереният в южната част на кв. 7 на нивото на здравия терен фрагментиран мраморен релеф (обр. 1). Той беше открит

1а

1б

1в

●*Обр. 1. Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав: а) на мястото на откриването; б) след заздравяването; в) детайл. Fig. 1. Relief paléobulgare en marbre de Veliki Preslav: a) à l'endroit de la découverte; б) après la conservation; в) détail*

до източното лице на северната порта на ранното укрепление и южно от запазения къс квадри от цокълния ред на куртината, разкрити in situ на изток от портата. В пластовете непосредствено под плочата и в съседство с нея имаше обилни следи от огън, спомогнал за силното фрагментиране на релефа. Мраморната плоча беше обърната с гърба нагоре. От нея бяха събрани 14 фрагмента, като централните ѝ части и долният ляв ъгъл, най-силно горели, се бяха превърнали на вар (обр. 1 *а*).

Средата на намирането показва, че релефът е попаднал сред археологическите материали в самия край на X или в първите години на XI в. Доказателство е лежащият непосредствено отгоре пласт, добре датиран с монети в средата на XI в.[3]

Релефът е изработен от правоъгълна плоча от восъчнобял мрамор с размери: дълж. 0,72 м, шир. 0,50 м, в долния край до 0,55 м, деб. 0,043 м. Лицевата ѝ част, на която е разположен релефът, е оградена с двойна сложно профилирана рамка (шир. на външната 0,055—0,06 м, на вътрешната 0,02 м). Равнината на външната част на рамката е успоредна на равнината на плочата, а вътрешната е под остър ъгъл с нея, като релефът и на двете не надвишава 0,006—0,007 м. Полето около изображенията е хомогенно и подравнено в качество на фон.

В средата е изобразен орел насреща в хералдична поза с разперени от двете страни на дребно тяло несъразмерно големи крила. Това изображение е широко в горната част 0,30, а в долната 0,32 м и високо 0,36 м. Релефът не е твърде висок — 0,021—0,022 м. Орелът е с дълга шия и обърната надясно малка глава. Клюнът му е малък, хищно извит, а окото разположено почти в средата на главата, представена несръчно и без характерното за тази птица изражение (обр. 1 *в*). По подобен начин е изобразен орелът със заека върху плочата от олтарната преграда на охридската църква „Св. София“.[4] Преславският орел е по-релефен, с което пък се доближава до другия релеф от същата преграда — този с орела и змията.[5] Последният за разлика от разглеждания тук е с голямо тяло, малки крила и е предаден още по-несръчно. Под самата глава на птицата от преславската плоча е изобразен нашийник, украсен с т. нар. перлен низ, а същия виждаме и в горната част на крилата и в основата на шията. Изобразяването на огърлица върху шията на орел е известно

2

● *Обр. 2. Кана № 7 от Надьсентмиклошкото съкровище с изображение на орел, носещ женско тяло. Fig. 2. Broc No. 7 du trésor de Nagyszentmiklós avec représentation d'aigle portant un corps féminin*

и от други паметници.[6] Чрез нея се подчертава царственото начало на птицата.[7] Оперението по тялото и над перления низ по крилата е представено чрез релефни шахматно разположени полукръгове. Перата по опашката и в долната част на крилата пък са изобразени чрез надлъжни успоредни канелюри. Така е предадено оперението в релефите от Охрид[8] и в старозагорската плоча с двуглавия орел.[9] От краката на птицата е запазен само левият с част от опашката. В ноктите си орелът е държал друго животно (обр. 1 *б*). Добре личат трите пръста на левия му крак, впити в гърба на жертвата. Животинската фигура има запазена дължина 0,13 м, но вероятно цялото изображение е било дълго 0,26 м. Липсва предната част на трупа заедно с главата, гърдите и краката. Задните крака на животното са представени един до друг, а не в стъпка, нещо, което, общо взето, в старобългарските паметници се наблюдава рядко.

Така са изобразени задните крака на животното от костената пластинка от Преслав.[10] Ако съдим по издълженото тяло, по дългите крака и главно по характерно извитата опашка, оформена по подобен начин и в други паметници,[11] трябва да приемем изобразеното животно за сърна или може би за джейран.[12]

Най-долу непосредствено под краката на животното е запазена част от хоризонтално разположена петлистна палмета с извита дръжка, която несъмнено заменя земната твърд. Трите средни листа на палметата са представени със закръглени краища, обиколени от двоен контур, каквито срещаме и в някои по-късни паметници.[13] Двата листа пък в основата на палметата при дръжката са със заострен и завит силно назад край, белег, който се наблюдава в плочите с геометричен и растителен орнамент от Преслав.[14] В липсващата част може да се предположи още една петлистна палмета, симетрична на първата, като дръжките им са се свързвали и се е образувала плетеница от фигури. Вероятно в долния край на плочата ще да е липсвала рамка, като изображенията тук са били ограничени от хоризонтално разположените палмети със свързани дръжки.

Фрагментарният характер на релефа, липсата на важни части от него не пречат съществено за консервацията, реставрацията и частичната му реконструкция[15] с помощта на останалите цели симетрични части. Безвъзвратно огънят е унищожил главата и предницата на нападнатото животно — долния ляв ъгъл на мраморната плоча.

Мотивът орел, измъчващ тревопасно животно, е доста древен, среща се в паметниците на античното изкуство.[16] Такива сцени са били развити още в предноазиатското и скитското изкуство.[17] Класическо оформление обаче изображението получава в сасанидската торевтика.[18] Сцената с този вид измъчване получава широко разпространение и в околните на Иран области и народи.[19] Виждаме я отново и в постсасанидските метални изделия.[20] Чрез различни междинни степени разглежданият мотив, трансформиран съответно семантически и художествено, преминава в средновековното изкуство.[21] Паметници с подобен сюжет виждаме от Предния Изток,[22] Византия,[23] Армения,[24] Грузия,[25] Древна Русия[26] от периода X—XIII в.

Любопитно е да се знае семантиката на този тип изображения. В релефа има две основни фигури — орелът и сърната (или джейранът) в ноктите му. Култът към орела е от най-универсалните, почти повсеместно разпространен. Орелът най-често се смята за стопанин и повелител на слънцето, господар на огъня, птица на върховното небесно божество.[27] В схващанията на сибирските народи той се явява още и творец, възродител на природата, родоначалник на шаманите.[28] Най-сетне орелът може да бъде и типичен тотем.[29] Изображението на орел, кацнал върху главата на елен или сърна, се възприема в Армения през елинистическата епоха като символ на слънцето и луната.[30] В тази сцена отново слънцето се символизира от орела, докато еленът или сърната са символи на луната, на влагата, на водата.[31] Разглежданият от нас мотив, който се оформя в класическия си вид в Сасанидски Иран, добива там и семантическа завършеност. Орел, нападащ тревоядно, се осмисля като символ на есенното равноденствие и има пряка връзка с космологическите представи.[32] В някои случаи измъчваното животно е заменено от гола женска фигура, която държи в едната си ръка клонка, а в другата съд с течност. И в тази модификация сцената се възприема като символ на есенното равноденствие.[33] И в двата случая орелът е въплъщение на мъжкото начало, огненото слънце на небето. Земята или женското първоначало са символизирани от голото тяло, а клонката и чашата с водата показват основните фактори, обуславящи живота на земята — водата и растителността.[34] Животинската фигура и голото женско тяло имат еднаква семантика. Така оформена и осмислена, сцената просъществува до VII—VIII в. на н. е.[35] Вероятно оттук тя е била заимствувана и от прабългарите, защото вече в VIII—IX в. се среща сред паметниците на прабългарското изкуство. Сцени, в които орел носи голо женско тяло (три на брой), наблюдаваме и върху кани № 2 и 7 от Надьсентмиклошкото съкровище[36] (обр. 2). Сред графитните рисунки от Плиска се среща и другата разновидност на това изображение — орел напада сърна.[37] По всяка вероятност сцената е била възприета от прабългарите не само композиционно, но и смислово, т. е. носела е същото съдържание, както в Сасанидски Иран, и се е явявала символ на есенното радноденствие. Може би с тези по същество езически представи би могла да се свърже и графитната рисунка от с. Равна, Варненски окръг, където орел измъчва кон (!?), въпреки

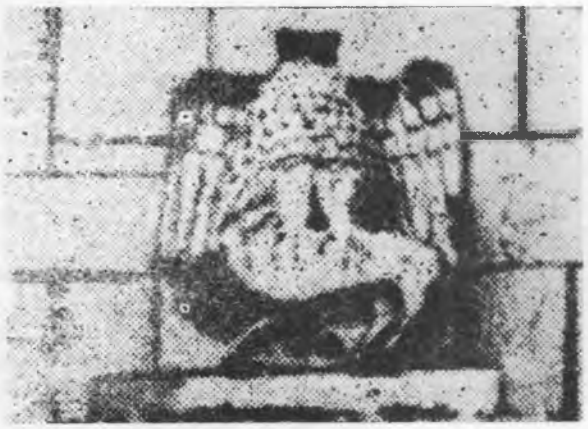

3

4

●*Обр. 3. Релеф с изображение на орел, държащ в ноктите си животно, от фасадата на храм в Ошки, Грузия, втората половина на X в. Fig. 3. Relief avec représentation d'aigle, tenant dans ses serres un animal, de la façade d'un temple à Ochki, Géorgie, la seconde moitié du Xe s.*

●*Обр. 4. Орел, измъчващ животно, върху плоча от олтарна преграда от църквата „Св. София" в Охрид, края на X в. Fig. 4. Aigle, torturant un animal, sur une plaque de cloison d'autel de l'église „Ste Sophie" à Ohrid, la fin du Xe s.*

че по местоположение тя е свързана с християнски паметник.[38]

Основите на средновековната идеология се формират в общи линии на Изток, където още от VI хилядолетие пр. н. е. всяка мисъл и действие има религиозна окраска — особеност, която добре се проследява и в средновековното изкуство.[39] От Сасанидски Иран сцената, трансформирана семантически и художествено, се усвоява в християнска Византия и Европа.[40] В християнското изкуство еленът и заекът били възприемани като символи на християнина, поради което се създали условия и възможност заекът да замени по-малко известния елен.[41] Сцената в съответствие с новите условия също се осмисляла по новому. Подобното изображение върху фасадата на храма в Ошки, Грузия (обр. 3) през X в. се тълкувало като символ на победата, триумф на висшата божествена власт.[42] През XII в., включена в украсата на Дмитриевския събор, сцената се възприема вече като символ на християнина, подложен на въздействието на демоничните сили.[43] Още по-късно, през XIII в., в Армения заекът е заменен от виторог овен, а орелът от релефа се схваща като символ на вечност и сигурност.[44]

Мотивът бил разпространен във Византия, в околовизантийския свят, а и в средновековна България в периода след покръстването. Освен в релефа от Велики Преслав сцената разпознаваме и върху плоча от олтарната преграда на охридската църква „Св. София".[45] Тук обаче измъчваното животно е заек (обр. 4). Направата на този релеф някои са склонни да отнесат към XI в.,[46] но най-вероятно е той да е бил скулптиран в края на X в.[47] Малко по-различни в композиционно отношение са изображенията от резбованата врата на храма „Св. Никола Болнички" също в Охрид, датирани в XIII—XIV в. Тук орелът разкъсва с клюн заека (обр. 5).[48]

Въпреки сравнително немалката височина на преславския релеф (0,021—0,022 м) изображенията са третирани твърде плоскостно. Орелът и животното са разположени по много неестествен начин, който явно се е сторил на скулптора най-удобен. При плочата от олтара на „Св. София" сцената заема незначително и скромно място, тя е просто „свита" във вътрешността на сложно орнаментиран кръгъл медальон. Почти пълното ѝ превръщане в своеобразен орнамент, липсата на цялостна рамка и още по-плоскостното изображение показват по-късната дата на охридската плоча по отношение на преславската. Както отбелязахме, най-вероятно релефът от Охрид е бил скулптиран в самия край на X в.[49] Изчистеният контур и рисунък на старозагорските плочи, връхната точка в плоскостното предаване на образите, която те бележат, сочат още по-късна дата на изработка.[50]

Изработката на преславския релеф може да се отнесе в периода след покръстването на България до попадането му сред археологическите останки, т. е. след 865 г. и

5

●*Обр. 5. Сцени с орел, който кълве заек, на дърворезаната врата на църквата „Св. Никола Болнички" в Охрид, XIII—XIV в. Fig. 5. Scènes avec aigle, becquetant un lièvre, sur la porte de bois sculptée de l'église „St Nicolas Bolnički" à Ohrid, XIIIe — XIVe s.*

най-късно до началото на XI в. Редица характерни особености на релефа, като плоскостното третиране на образите, перленият низ върху шията и крилата на птицата, двойната околовръстна рамка, както и установената по-горе по-ранна дата по отношение на охридската плоча, връщат датировката му към средата и началото на X в. Свидетелство, че преславският паметник е по-ранен от охридския, освен другото е и фактът, че сцената от Преслав заема централно място върху повърхността на плочата, т. е. в нея езическите традиции са все още твърде силни и живи. Обратно, образите на охридския релеф са по-изсушени, свити са в медальон, върху чиято орнаментировка пада акцентът на скулптора.

Най-вероятно е преславският мраморен релеф да е бил включен в архитектурната украса на някоя църковна постройка. Интересно е да се знае мястото му в нея. Според нас за разрешаването на този въпрос са възможни два варианта. Напълно е възможно мраморната плоча да е била включена в олтарната преграда на някоя от преславските църкви. Орел, измъчващ тревопасно, наистина се среща в украсата на олтара на средновековни християнски храмове. Вече споменахме релефа от Охрид, а такава сцена се забелязва и върху олтара на църквата „Св. Варвара" в Кайро.[51] Втора вероятност е плочата да е била вградена във фасадата на църквата. Мотиви, подобни на нашия, се срещат на фасадата на Дмитриевския събор във Владимир от XII в.[52] и особено този на храма в Ошки от втората половина на X в[53]. Безспорно най-интересно е мястото на релефа върху фасадата на последния паметник, датиращ от същото време, както преславският. Тук скулптурната група, изпълнена в доста висок релеф, увенчава надпрозоречната богато орнаментирана арка на южната страна на храма. Най-сетне, възможно е мраморната плоча да е участвувала във вътрешното оформление на сградата, какъвто е случаят със сцената от XII в. от Армения.[54]

Пространствено преславският релеф би могъл да се свърже с най-близките по местоположение и време паметници — църквите при Чупката,[55] прекратили съществуването си в края на X в. По-ранната от тях ще да е била построена в самия край на IX или най-вероятно в началото на X в., като наскоро след това загинала при стихиен пожар.[56] В кратък срок тук била издигната нова църква, унищожена по времето на византийското нашествие в България и при превземането на Преслав, защото в XI в. върху нейните руини се настанил обширен некропол.[57] При разрушаването на втората постройка е възможно плочата от украсата на нейния олтар или фасада да се е озовала на около 60 м западно в близост до несъществуващата вече северна порта на ранното укрепление, където, полуобгорена и фрагментирана, се е запазила до момента на нейното откриване през 1978 г.

Тълкуването на такъв род паметници би трябвало да се извършва във връзка с околните релефи, сред които са поставени, тъй като от това съчетание и единодействие зависи и конкретното им обяснение.[58] За съжаление картината сега е невъзстановима, поради което се налага да се задоволим с извършената интерпретация на други по-

добни паметници. Орел, измъчващ тревопасно животно, в средновековното християнско изкуство се тълкува по няколко начина. Според едни орелът се явява символ на вечност и сигурност,[59] според други сцената изобразява или по-скоро изразява триумф на висшата божествена власт, символизира победата.[60] Най-аргументирано ни се вижда мнението, че е представен християнин (заекът), подложен на нападението на злите демонични сили (орела).[61] По всяка вероятност и изображенията от преславския релеф би трябвало да се възприемат по този начин.

Българските паметници, представящи разглеждания тип измъчване, са важни от няколко гледни точки. Преди всичко трябва да се отбележи, че се възприема и усвоява сцена, типична за иранското изкуство, която с успех се използува и в езическите прабългарски паметници, като в тях вероятно се запазва и характерното ѝ семантично звучене. По такъв начин се изгражда едно от промеждутъчните звена, благодарение на които според В. Даркевич се свързват и докосват образците на шахиншахски Иран и средновековното европейско изкуство през XI—XIII в.[62] Г. Вагнер предполага, че вероятно в околовизантийския свят е станала замяната на елена или сърната със заек в сцените от християнските паметници,[63] тъй като мотивът продължава да се среща и през този период. Плочата от Преслав като че ли напълно потвърждава тази негова мисъл. При нея все още в качеството на измъчвано животно се явява сърната, тъй като езическите традиции са твърде силни. Охридският релеф представя нов момент — заекът е заел мястото на сърната. Изображенията се запазват и по-късно, когато претърпяват още една трансформация. През XIII—XIV в. орелът разкъсва с клюн заека, както това се вижда върху резбованата врата на църквата „Св. Никола Болнички“. По този начин се изяснява още един момент от веригата, свързваща изкуството на Сасанидски Иран и Изтока със средновековното европейско изкуство. Космологическият символизъм на сасанидските сцени несъмнено твърде много е спомогнал за преработката и асимилацията на образите в християнското изкуство.[64] Стилистиката, която Л. Лелеков определя като най-самостоятелната черта на средновековното изкуство, е могла да преобразява ловко получените и използувани отвън мотиви, като скрива, а често пъти и унищожава следите на техния първоначален произход.[65] Развивайки се по този път, средновековната фасадна скулптура бързо израснала до своеобразна „каменна енциклопедия, в която е отразен светът на сложните представи за човека, за окръжаващата го среда, за светоразбирането въобще“[66]. Култовите съоръжения, живописта и скулптурата се възприемали като образ на света.[67] В това отношение българските паметници допълват и изясняват картината на усвояването, преработването и нагаждането съобразно специфичните нужди на постиженията на предноазиатското изкуство за целите на християнската култура. Отделните релефи като че ли илюстрират различните етапи по този дълъг път. Новооткритият преславски мраморен релеф представлява именно едно такова звено, осветлява един такъв момент.

[1] Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на северната крепостна стена на ранното укрепление на Велики Преслав. — В: Плиска — Преслав, III (под печат). Разкопките бяха ръководени от ст. н. с. Д. Овчаров.

[2] В. Нешева. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. — Археология, XXI, 1979, 2, с. 47—60; Ж. Аладжов. Нов бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав. — Векове, VIII, 1979, 2, с. 73—75; Д. Владимирова, Ж. Аладжов. Новопостъпил бронзов печат от Велики Преслав. — Нумизматика, 1979, 4, с. 3—5.

[3] Определянето на монетите извърши н. с. Ив. Йорданов от Филиала на АИМ при БАН, Шумен: Й. Йорданов. Монети от разкопките на крепостните стени в Плиска и Преслав. — В: Плиска — Преслав, III (под печат).

[4] История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 99, обр. 107.

[5] Пак там, с. 98, обр. 106.

[6] В. П. Даркевич. Художественный металл Востока. М., 1976, с. 24—25, табл. IV 3; В. Г. Луконин. Искусство Древнего Ирана. М., 1977, с. 194—195.

[7] А. И. Вощинина. О связях Приуралья с Востоком в VI — VII вв. н. э. — СА, XVII, 1953, с. 183—184.

[8] История на българското изобразително изкуство, с. 98—99, обр. 106, 107.

[9] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1958, с. 217, обр. 252.

[10] Пак там, с. 72, обр. 63.

[11] В. П. Даркевич. Цит. съч.

[12] Чифтокопитно животно от рода на газелите с малки размери. Обитава пустинните и полупустинните райони на Предна, Средна и Централна Азия, Закавказието и Казахстан.

[13] А. Василиев и др. Каменна пластика. С., 1973, обр. 113 — капител с изображение на палмета „пеперуда“ от Несебър, XII—XIII в.

[14] Пак там, обр. 44 — орнаментално скулптирана плоча от Преслав, X в.

[15] Извършва ги к. т. н. П. Митанов, който ще обнародва резултатите другаде.

[16] Г. К. Вагнер. Скульптура Древней Руси. Владимир. Боголюбово. М., 1969, с. 284.

[17] Пак там, с. 286.

[18] И. А. Орбели, К. В. Тревер. Сасанидский металл. М. — Л., 1935, с. XLVII, табл. 31 и 39; В. Г. Луконин. Цит. съч., с. 194—195; В. Ю. Лещенко. Сасанидское блюдо Пермской художественной галерей. — СА, 1966, 2, с. 317—319.

[19] А. И. Вощинина. Цит. съч., с. 183—196.

[20] Л. А. Лелеков. Искусство Древней Руси в его связях с Востоком (к постановке вопроса). В: Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975, с. 61, обр. 5.

[21] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 284.

[22] A. V. Solovijev. Les emblems héraldiques de Byzance et les slaves. — Seminarium Kondakovianum, VII, 1935, p. 119—129.

[23] T. Talbot Rice. Animal combat scenes in Byzantine Art. — In: Studies in memory of David Talbot Rice. Edinburgh, 1975, p. 17—23, fig. 6—9.

[24] G. Károly, G. Károly. Armenia. Landscape and Architecture. Budapest, 1974, p. 49.

[25] Н. А. Аладашвили. Грузинская фасадная скульптура X—XI вв. — В: Средневековое искусство. Русь. Грузия. М., 1978, с. 30—31.

[26] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 49, обр. 25.

[27] Л. Я. Штернберг. Культ орла у сибирских народов. Этюд по сравнительному фольклору. — В: Первобытная религия в свете этнографических исследований, Статьи, лекции. Л., 1936, с. 112.

[28] Пак там, с. 113—114.

[29] Пак там, с. 115.

[30] Б. Н. Аракелян. Очерки по истории искусства Древней Армении. Ереван, 1976, с. 78—79.

[31] Пак там, с. 51.

[32] А. И. Вощинина. Цит. съч., с. 111 и сл.

[33] К. В. Тревер. Новые сасанидские блюда Эрмитажа. М. — Л., с. 8—18.

[34] Пак там, с. 17 и сл.

[35] А. И. Вощинина. Цит. съч., с. 183—196; В. Г. Луконин. Цит. съч., с. 194—195; Л. А. Лелеков. Цит. съч., с. 61, сбр. 5.

[36] N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Budapest, 1943, № 2,7.

[37] Разкопки на Т. Балабанов, непубликувани.

[38] Непубликувана, по сведение на н. с. К. Константинов.

[39] S. Moscati. The Face of the ancient Orient. Chicago, 1960, p. 32.

[40] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 284.

[41] Пак там.

[42] Н. А. Аладашвили. Цит. съч., с. 30.

[43] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 284—286.

[44] G. Károly, G. Károly. Op. cit., p. 49, 63, fig. 121.

[45] История на българското изобразително изкуство, с. 98, обр. 107; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с. 279: според него измъчваното животно е агне.

[46] К. Петров. Декоративната пластика во Македонија во XI и XII век. — Зборник филозофског факултета во Универзитетот, Скопје, 14, 1962, с. 125—185.

[47] История на българското изобразително изкуство, с. 98.

[48] Пак там, с. 287—288, обр. 313.

[49] Пак там, с. 98.

[50] Старозагорските плочи се датират в твърде широки граници. Тук сме възприели последното мнение, вж.: Изкуство и култура на средновековната българска държава. Каталог на изложбата. С., 1976, анот. 321—325.

[51] Л. А. Лелеков. Цит. съч., с. 61, обр. 5.

[52] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 49, обр. 25.

[53] Н. А. Аладашвили. Цит. съч., с. 31.

[54] G. Károly, G. Károly. Op. cit., p. 49, 63, fig. 121—122.

[55] В. Мавродинова. Двете църкви при Чупката на Източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 463—482.

[56] Архитектурната среда показва, че първата от църквите е могла да бъде построена тук едва след образуването на т. нар. Чупка, която е оформена след 893 г., вж.: Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 110 и сл.; Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на северната крепостна стена. . .

[57] В. Мавродинова. Цит. съч., с. 463—482.

[58] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 284.

[59] G. Károly, G. Károly. Op. cit., p. 49.

[60] Н. А. Аладашвили. Цит. съч., с. 30.

[61] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 286.

[62] В. П. Даркевич. Об одном рельефе Дмитриевского ссбора во Владимире. — В: Средневековая Русь. М., 1976. с. 207.

[63] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 286.

[64] Л. А. Лелеков. Цит. съч., с. 77.

[65] Пак там, с. 73.

[66] Г. К. Вагнер. Цит. съч., с. 7.

[67] Г. К. Вагнер. О декосмологизации древнерусской символики. — В: Культурное наследие Древней Руси. М., 1976, с. 225.

Relief paléobulgare en marbre de Veliki Preslav

Ž. ALADŽOV

(Résumé)

On publie un monument nouvellement découvert de la plastique de pierre de Preslav (fig. 1). Le relief paléobulgare en marbre de Veliki Preslav représente la scène dans laquelle un aigle agriffe un herbivore. Des motifs avec des représentations pareilles apparaissent assez tôt dans l'art oriental en acquérant une

expression classique en Iran des Sassanides. D'ici, remaniées au point de vue sémentique et iconographique, les représentations passent aussi dans l'art chrétien.

La scène étudiée se rencontre dans les monuments paléobulgares déjà pendant la période païenne en y gardant vraisemblablement sa signification sémantique, acquise en Iran des Sassanides. Nous la rencontrons aussi plus tard, après la conversion au christianisme. Dans les monuments chrétiens, elle se transforme pour pouvoir s'adapter aux nouvelles conditions.

Le relief de Preslav peut être rapporté au début et au milieu du Xe s. en le reliant avec quelque église chrétienne, peut-être à l'une des deux églises près de la Cupkata

L'importance des monuments bulgares avec la scène étudiée consiste dans le fait qu'ils représentent différents maillons dans la chaîne reliant l'art de l'Iran des Sassanides et de l'Orient avec le monde chrétien. Vraisemblablement dans l'art bulgare ancien a eu lieu le remplacement de la biche ou de la djeiran (de la famille des gazelles) avec un lièvre en qualité d'animal torturé. Ceci est corroboré par le relief nouvellement découvert de Preslav. Il éclaire un moment de la longue voie de l'assimilation des réalisations du Proche-Orient pour les besoins de l'art chrétien en Europe. L'auteur aborde également la sémantique de la scène, les transformations compliquées auxquelles elle a été soumise dans son existence séculaire

Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

През последното десетилетие в с. Хотница, Великотърновски окръг, бяха проучени няколко средновековни обекта, резултатите от които разкриха богатата история на селището през Първото и Второто българско царство.[1] През 1970 г. източно от античния керамичен център продължи разкопаването на античните сгради.[2] Върху разрушенията на една от тях бяха разкрити основите на средновековна църква.[3] Тя е ориентирана в посока изток — запад с отклонение 12° на юг. По план е еднокорабна, с полукръгла апсида, притвор и вход от запад (шир. 1,50 м) (обр. 1). Има външни размери: дълж. 12,80 м, шир. 6,40 м; вътрешна дълж. на кораба 8 м, на притвора 2,20 м. Апсидата е широка 2,40 м и дълбока 1,50 м. Дебелината на зидовете е 0,80 м, запазената им височина 0,80 — 1 м (при апсидата до 1,15 м) и са изградени от средноголеми ломени камъни,[4] споени с ронлив кремавобял хоросан, примесен с голямо количество пясък. По-едрите камъни в зидарията са подравнени с дребни плочести камъни или парчета тухли, взимани от разрушенията на античните сгради (обр. 2). Основите на църквата прорязват античния културен пласт, а северният и източният ѝ зид лежат върху зидовете на античната сграда.

Църквата при с. Хотница има подчертано издължен план (съотношение на дълж. към шир. 2 : 1). Прилича на църкви № 17 и 18 от Трапезица, но при нея липсват входовете от север.[5] Близка по план е и до средновековната църква при с. Герман, Софийски окръг.[6] При запазената височина на зидовете не личат следи от разчленяване на фасадите. Навярно тя е била и без керамопластична украса, тъй като в насипа от строителни разрушения не открихме декоративни чашки. Около и вътре в църквата образуваният насип от разрушенията се състои от камъни с полепнал хоросан, натрошен хоросан и стенописни фрагменти. Най-голямо количество стенописи открихме в североизточния и югозападния ъгъл на наоса и северната част на притвора, запълнили зидана гробна яма. Върху фрагментите преобладават геометричните и растителните ор-

●*Обр. 1. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг: а) план; б) графична възстановка (арх. Т. Теофилов). Fig. 1. Eglise et nécropole médiévales près du village Hotnica, département de Veliko Tărnovo: a) plan; б) reconstitution graphique (arch. T. Teofilov)*

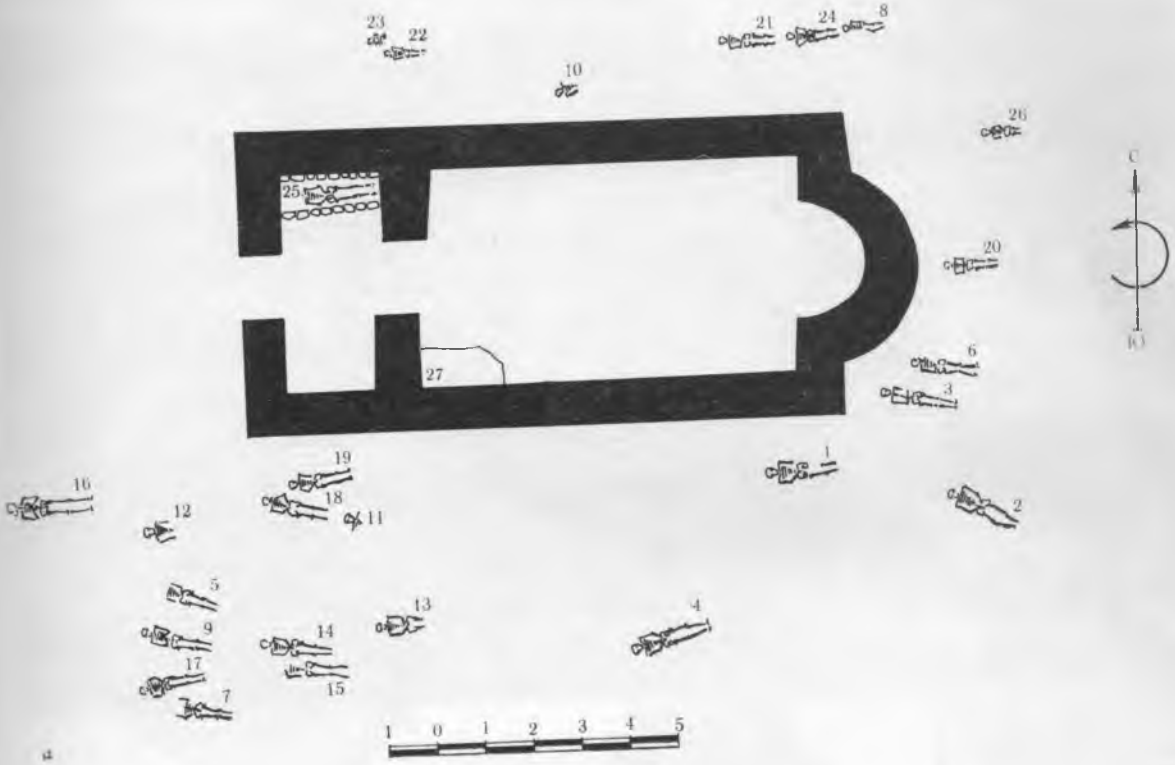
23
22
21
24
8
10
26
25
С
Ю
20
27
6
3
19
1
16
18
2
12
11
5
13
4
9
14
17
15
7
1 0 1 2 3 4 5

а

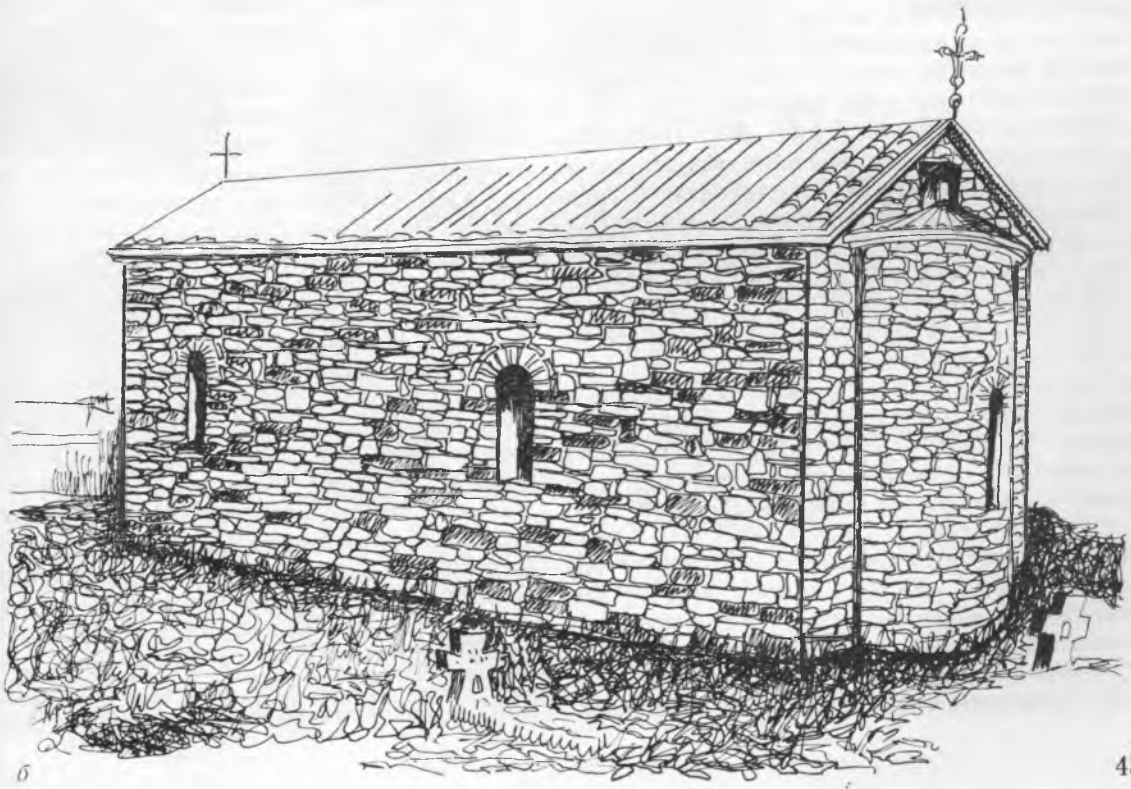

1

б

2

●*Обр. 2. Основите на църквата, поглед от изток. Fig. 2. Les fondements de l'église, vue de l'Est*

наменти (обр. 3 *а, в — д*), но по-голямата част от тях са едноцветни. Само върху малка част са запазени части от фигурални сцени: изображения на очи, нимбове (обр. 4) и добре изписана буква А (обр. 3*б*).[7] Последните фрагменти дават по-пълна представа за богатата цветова гама, използувана от средновековния живописец: сиво-зелено, маслиненосиво, вишневочервено, наситено зелено, охра, златиста охра в различни нюанси. Стенописи открихме и върху вътрешните стени на северния и южния зид. Те са от цокъла и върху тях преобладават геометрични и растителни орнаменти, изпълнени с вишневочервено и сиво-черно върху бяла основа. На северния зид върху бяла основа са очертани с червени и сиво-черни линии правоъгълни полета, запълнени през едно с тънки наклонени линии (щрихи). Орнаментът върху южния зид е значително по-сложен: върху бялата основа е очертано триъгълно поле, оградено със сиво-черна рамка, запълнено с растителен орнамент, при който основен мотив е лозовият развой, изпълнен във вишневочервено (обр. 5). Запазените in situ стенописи, макар и твърде обезличени, напомнят за стенописите от църквите на Трапезица във Велико Търново (№ 6, 9 и 14).[8]

Вътрешната мазилка на църквата е направена чрез запълване на фугите и грубо подравняване на стените с хоросанова замазка (сиво-бял хоросан с малко пясък и дребно нарязана растителност — трева или слама) и след това върху нея е положен живописният слой. По запазените in situ стенописни петна може да се установи и подовото ниво на църквата, тъй като долната им част е ограничена с линия и заоблена при допирането на мазилката до пода.[9]

В насипа от строителни разрушения открихме дребни фрагменти от средновековна керамика — битова и сграфито. Битовата керамика е от познатия тип с излъскани ивици по стените и изрязани дъна — белези, характерни за керамиката от Второто българско царство (обр. 6). Намерените няколко фрагмента от сграфито керамика в сравнение с търновската показват по-голям примитивизъм в рисунката.

Близо до южния зид на църквата открихме византийска медна корубеста монета

●*Обр. 3. Фрагменти от стенописи на църквата: а, в — д) с геометричен и растителен орнамент; б) с буква А. Fig. 3. Fragments de peintures murales de l'église: а, в — д) avec ornement géométrique et végétal; б) avec la lettre A*

с полепнал по нея хоросан. Отсъствието на други сгради с хоросанова спойка близо до църквата показва, че полепналият по монетата хоросан може да се свърже единстве-

●*Обр. 4. Фрагменти от фигурални стенописи с изображение на: а) очи; б) части от облекло и от нимбове. Fig. 4. Fragments de peintures murales figurales avec représentation de: а) yeux; б) parties de vêtement et de nimbes.*

●*Обр. 5. Орнамент от стенопис върху южния зид на църквата. Fig. 5. Ornement d'une peinture murale sur le mur sud de l'église*

●*Обр. 6. Фрагменти (дръжки, стени, дъна) от средновековна керамика от Второто българско царство. Fig. 6. Fragments (anses, parois, fonds) de céramique médiévale du Deuxième royaume bulgare*

5

но с нейния градеж. Монетата е на император Исак II Ангел (1185—1195).[10] Друга, на солунския деспот Мануил I (1230—1237), брат на Теодор Комнин,[11] бе намерена в гроб № 19. Двете монети спомагат за отговора на въпроса, кога е построена църквата при с. Хотница. Тази на Исак II Ангел дава основание градежът да се отнесе към началото на XIII в. Другата, намерена в

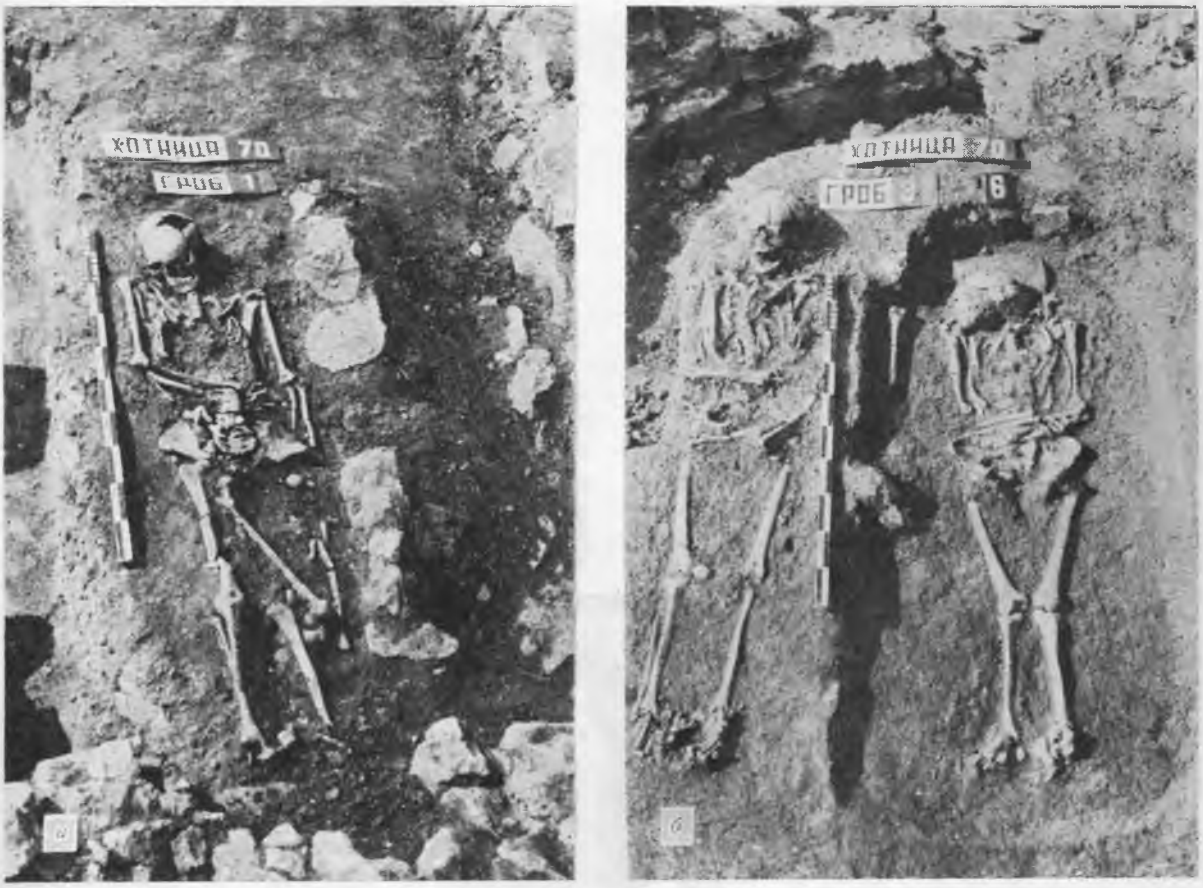

●*Обр. 7. Гробове от некропола към църквата: а) № 1; б) № 3 и 6. Fig. 7. Tombeaux de la nécropole de l'église: a) No. 1; б) No. 3 et 6*

гроб № 19, показва, че през втората четвърт на XIII в. към църквата вече има некропол. По такъв начин нейният градеж се отнася между началото и втората четвърт на XIII в. Тя навярно е съществувала през Второто българско царство и е била разрушена и изоставена в края на XIV в. по време на турското нашествие. [12] Тази датировка се подкрепя и от инвентара на разположения около църквата некропол, както и от анализа на стенописния материал.[13]

Некрополът при църквата съдържа 27 гроба: 2 вътре в сградата (единият в югозападната част на наоса, другият — в северната част на притвора) и 25 около нея (13 от южната страна, 4 от източната, 2 от югозападната и 6 (всичките на деца) от северната).[14] Гробовете са ориентирани в посока запад — изток с малки отклонения (обр. 1 *а*). Разкрихме ги на дълбочина 0,35 — 0,65 м от нивото на сегашния терен. При някои около черепа и лявата страна на скелета има изправени плочести камъни (№ 1 и 14) (обр. 7 *а*), при други — малки тухлички (№ 6), а при един (№ 3) черепът лежи върху малки добре подредени тухли (обр. 7 *б*).[15] Гроб № 25 разкрихме в северната част на притвора. Ямата е зидана, малко по-тясна в източната страна и заема цялата дължина на притвора. Запълнена бе с по-големи парчета стенописи. След тяхното почистване се разкри скелетът, положен по гръб. Ръцете бяха свити в лактите и лежаха върху гърдите — дясната малко по-високо от лявата. Долните крайници лежаха върху плочести камъни. Черепът и част от шийните прешлени липсваха, а на мястото им имаше малка яма (диам. 0,30 — 0,35 м, дълб. 0,30 м). Извън църквата, западно от нея, открихме профилирана варовикова плоча, счупена на две (дълж. 1,35м, шир. 0,60—0,70 м, деб. 0,10—0,12м). Тя би могла да е капак на зиданата гробница в притвора — при ограбването на гроба

●*Обр. 8. Накити: а) сребърен пръстен от гроб № 9; б) бронзов пръстен от гроб № 6; в) сребърен позлатен пръстен с фигура на лъвица (?) от гроб № 1; г) лята бронзова наушница (лице и опако) от насипа до южния зид на църквата; д) сребърна позлатена наушница от гроб № 14.*

Fig. 8. Parures: а) bague d'argent du tombeau No. 9; б) bague de bronze du tombeau No. 6; в) bague en argent dorée avec figure de lionne (?) du tombeau No. 1; г) oreillons de bronze moulés (face et envers) du remblai près du mur sud de l'église; д) oreillons en argent dorés du tombeau No. 14

плочата е изнесена навън, а гробната яма — запълнена със стенописни фрагменти. Трудно може да се определи кога е станало това, но би могло да се допусне, че е било наскоро след разрушаването на църквата.

Находките се обособяват в четири групи: пръстени, обеци и наушници, копчета, монети.

Пръстени

1. От тънка сребърна пластинка, която от лицевата страна се разширява и оформя малка елипсовидна плочка. В централното поле на плочката е гравирана стилизирана човешка фигура, която държи в дясната ръка клонче (обр. 8 *а*).[16] Под фигурата има украса от двойни и тройни зигзаговидни линии. Двете страни на плочката са ограничени от по две двойки къси линии. Разширението на халката има стилизирана геометрична украса, която подчертава изображението в централното поле. Подобни пръстени са известни от много средновековни селища и некрополи и от археологическите разкопки на хълма Царевец във Велико Търново.[17]

2. От бронзова пластинка (шир. 0,006 м), която в едната страна се разширява и върху разширението е припоена малка кръгла бронзова плочка. В централното поле е гравирана дълбоко четирилистна розета с различни по големина листенца. Върху разширението на халката има шест неравни линии(обр. 8 *б*).[18] Тези пръстени са много широко разпространени през средновековието.[19]

3. От сребро, позлатен. Халката е от обла тел, съединена чрез изтъняване на двата края. В едната страна постепенно се разширява и преминава в малка правоъгълна плочка, върху която е припоена напречно на халката лята силно стилизирана фигура на лъвица (?). Изображението е силно геометризирано — тялото е цилиндрично с подчертани предни и задни хълбоци, главата е извита нагоре, а опашката — извита s-овидно и опряна на гърба (обр. 8 *в*).[20]

Обеци и наушници

Намерени са две наушници (от които едната в насипа от разрушения недалече от южния зид) и една обеца.

1. Наушница от сребро, позлатена. Има голяма кръгла халка от обла тел и двойноконусовидна кошничка. Конусчетата са припоени едно към друго с основата си, като около ръба е увита усукана тънка тел, а върховете им са ограничени с дванадесет намотки от същата тел (обр. 8 *д*).[21] Подобни наушници са известни от много средновековни селища и некрополи и от столицата Търновград.[22]

2. Наушница от бронз, лята. Централната ѝ част е кръгче с диаметър 0,0255 м. Плоскостта му е разчленена от малки зрънца (псевдогранулация). В средата малко кръгче е означено с недобре отделени едно от друго зрънца. По периферията на централната част има седем цветообразни кръгчета, а осмото е оформено като дръжка с малък петлик, в който е запоена халкичка от тънка медна тел. На три от другите кръгчета от обратната страна са запоени халкички от тънки пластинки, за които са закачени халкички от медна тел. Към двете са останали прикрепените плоски листовидни висулки, излети от лошокачествено сребро[23] (обр. 8 *г*). Намерена е в насипа от разрушения на църквата недалече от южния ѝ зид.[24]

3. Обеца от тънка медна тел, с неправилна кръгла форма, единият край слабо изтънен, отворена.[25]

Копчета

Две цели и части от още шест медни, намерени при подбедрените кости (на 0,25 м под коляното) в гроб № 9. Имат правилна сферична форма и малък телен петлик.[26] Мястото на намирането им позволява да предположим, че са били пришити към дълга горна дреха.

Монети

1. Медна корубеста на император Исак II Ангел, намерена до южния зид на църквата с полепнал от градежа хоросан.

2. Медна корубеста на солунския деспот Мануил I, намерена до лявата ръка в гроб № 19.

Средновековната църква при с. Хотница, Великотърновски окръг, построена през първата четвърт на XIII в., поставя въпроса за мястото и значението на средновековните селища, разположени в непосредствена близост до столицата Търновград.[27] Средно-

Гроб №	На дълбочина ... м	Ориентация	Гробна яма	Положение на ръцете	Състояние, дълж. в м	Находки (вид и място, паралели)	Забележка
1	2	3	4	5	6	7	8
1	0,60	з—и, успореден на южния зид	оградена с изправени плочести камъни	лявата изпъната, дясната в областта на таза	лявата бедрена кост разместена, 1,53	сребърен позлатен пръстен на лявата ръка (обр. 8 *в*), бел. 20	
2	0,45	сз—юи		в областта на таза, дясната по-високо върху лявата	добре запазен, 1,64		
3	0,50	з—и		дясната в областта на таза, лявата разместена	добре запазен, 1,54	медна обеца до черепа, бел. 25	черепът върху добре подредени тухли
4	0,60	з—и		дясната в областта на таза, лявата изпъната	добре запазен, 1,66		
5	0,45	з—и		лявата върху рамото, дясната над таза	липсва черепът, горната част лошо запазена, запазена част 1,35		
6	0,60	з—и	около черепа изправени тухли	в областта на гърдите, дясната по-високо	добре запазен, 1,43	бронзов пръстен при дясната ръка (обр. 8 *б*), бел. 19	
7	0,50	сз—юи		лявата в областта над таза	запазена лявата половина, 0,78		
8	0,35	з—и, успореден на северния зид		над таза	добре запазен, 0,63		
9	0,65	з—и		в горната част на гърдите	добре запазен, 1,68	сребърен пръстен на дясната ръка (обр. 8 *а*), бел. 17; 2 цели и части от 6 сферични медни копчета, при подбедрената кост, бел. 26	
10	0,40	з—и, успореден на северния зид			костите разместени		

1	2	3	4	5	6	7	8
11	0,40				само черепът и лявата ключица		
12	0,40	з—и			само дясната половина, без черепа, 1.08		
13	0,60	з—и		в областта на таза, лявата по-високо	долната част разрушена от по-късен изкоп, до таза, 0,85		
14	0,60	з—и	около черепа и лявата страна изправени плочести камъни	в областта на таза	добре запазен, 1,73	сребърна позлатена наушница, при шийните прешлени (обр 8 *д*), бел. 22	
15	0,55	з—и		дясната под таза	лявата половина разрушена от гроб № 14, без черепа 1,46		
16	0,55	з—и		дясната върху рамото, лявата в горната част на гърдите	добре запазен, 1,83		лакетната кост на лявата ръка и лявата подбедрена кост счупени и зарасnали
17	0,60	з—и		дясната в горната част на бедрото, лявата върху таза	добре запазен, 1,65		
18	0,65	з—и		от двете страни на таза	добре запазен, 1,51		дясната подбедрена кост счупена и зарасnала неправилно
19	0,65	з—и, на 0,90 от южния зид		върху таза, лявата разместена	1,48	медна монета на Мануил I Солунски, до лявата ръка	черепът върху настилка от парчета тухли

1	2	3	4	5	6	7	8
20	0,50	з—и		лявата в областта на гърдите	долната част разрушена от по-късен изкоп, 1,53		
21	0,45	з—и		върху гърдите	черепът смачкан, 1,15		
22	0,35	з—и		в областта на таза	черепът смачкан, лошо запазен, 0,80		
23	0,42	з—и		лявата върху гърдите	лошо запазен		
24	0,40	з—и		върху таза	лошо запазен, 1,03		
25	0,42	з—и, в северната част на притвора	зидана гробна яма	в областта на гърдите, дясната по-високо	липсва черепът, 1,51		ямата запълнена със стенописни фрагменти
26	0,38	з—и		в горната част на гърдите	само горната част, 0,87		
27	0,46	з—и, в югозападния ъгъл на наоса	гробна яма с неправилна форма				ямата запълнена с дребни кости и едри стенописни фрагменти

вековни материали се откриха само в непосредствена близост до църквата. Керамика от времето на Второто българско царство се намира по поречието на р. Бохот.[28] Отсъствието на сгради около църквата и наличието в некропола на погребения на мъже, жени и деца изключват предположението за съществуване на малък манастир. Засега най-вероятна е възможността средновековната църква да е обслужвала едно разпръснато по поречието на р. Бохот селище, като е била построена извън него в красивата местност недалеч от карстовия извор Каябунар.

[1] За резултатите от тези проучвания вж: Й. Алексиев. Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг. — Археология, XIX, 1977, 4, с. 55—60; Средневековое поселение близ с. Хотница, Великотырновского округа. — В: Rapports du IIIe Congres international d'archéologie slave. II. Bratislava, 1980, p. 5—13.

[2] Разкопките на античния керамичен център и сградите източно от него се ръководят от н. с. Богдан Султов от ОИМ, Велико Търново, вж: Б. Султов. Новооткрит керамичен център от римската

и старобългарската епоха. — Археология, XI, 1969, 4, с. 12—24. Резултатите от проучването на сградите източно от керамичния център не са публикувани.

[3] Проучването на църквата бе извършено от автора през 1970 г., а на некропола към нея — през 1973 г. Приятно ни е да благодарим на н.с. Б. Султов, който ни предостави за разкопаване и обнародване средновековната църква и некропола към нея.

[4] За строежа на църквата е използуван местен камък — твърд варовик от кариерите, които се намират недалече от църквата и от карстовия извор Каябунар.

[5] В. Димов. Разкопки на Трапезица в Търново. — ИАД, V, 1915, с. 161—162, сбр. 128, 129.

[6] М. Станчева. Средновековна църква при с. Герман, Софийско. — Археология, VIII, 1966, 3, с. 23, обр. 3.

[7] Големината на буквата дава, макар и недостатъчно основание за предположението, че е може би от ктиторски надпис (размери на буквата: вис. 0,05 м, шир. при основата 0,023 м, деб. на хастите 0,003 м).

[8] В. Димов. Цит. съч., с. 129, сбр. 84 а, с. 137, обр. 93, с. 157, сбр. 122.

[9] Подът на църквата навярно е бил от каменни плочи или тухли, взети от разрушенията на античните сгради.

[10] Монетите са определени от проф. Тодор Герасимов.

[11] Вж. В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. С., 1972, с. 319, 327, 349—351.

[12] Подсбна съдба има средновековното селище в м. Досело при с. Хотница (XIII—XIV в.). Селището е било разрушено и опожарено в края на XIV в. от турските поробители и изоставено от своите обитатели. Най-късните монети, открити в селището, са на цар Иван Шишман (включително и находка от 26 монети от жилище № 5), вж. Й. Алексиев. Цит. съч.

[13] Извършен от доц. Любен Прашков, за което му изказваме нашата благодарност.

[14] Подобни случаи не са ни известни от други некрополи. Склонни сме да приемем, че става въпрос за локален погребален сбряд (що се отнася до отделянето на детските гробове от тези на възрастните), но не допускаме, че е случайност.

[15] Подсбни случаи са известни от други некрополи в столицата Търновград. Така например в некропола при „Балдуиновата“ кула в 12 гроба черепите са поставени върху тухли с издраскан кръст и част или цялата формула ІС ХС NH КА (непубликувани материали).

[16] Размери: диам. на халката 0,018 м, шир. 0,0035 м, деб. 0,001 м. Намерен на фалангите на дясната ръка в гроб № 9.

[17] За подсбни пръстени вж.: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 395, обр. I_1, където фигурата е представена малко по-схематично; С. Георгиева. Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, табл. XVII 7, 8; С. Георгиева. Български средновековни накити. — Археология, III, 1961, 1, с. 6—7. Непубликувани материали на автора от сбекти край западната и северозападната крепостна стена на Царевец; В. Aleksova. Demir kapija. Skopie, Beograd, 1966, tab. XVIII 291, 292.

[18] Размери: диам. на халката 0,0185 м, на плочката 0,0145 м, шир. 0,003 м, деб. 0,001 м.

[19] За подсбни пръстени вж.: Ст. Станчев, И в. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 85; Bl. Aleksova. Op. cit., tab. XIX 215, където листчетата на розетата са двойно очертани.

[20] Размери: диам. на халката 0,008 м, дълж. на фигурката 0,017 м, височина (от плочката до главата) 0,0095 м, шир. 0,004 м. Подобни пръстени от други средновековни обекти не са ни известни.

[21] Размери: диам. на халката 0,033 м, дълж. на конусите 0,0282 м.

[22] С. Георгиева. Д. Бучински. Цит. съч., табл. IV 5; П. Гатев. Накити от погребения от XI—XII в. — Археология, XIX, 1977, 1, с. 34, сбр. 3 II 4.

[23] Анализът на среброто е направен в Лабораторията за консервация и реставрация при ИОМ, Велико Търново.

[24] Този тип наушници са по-късни (XVI—XVII в.), вж.: С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., табл. VIII 6 — най-общо ги отнасят към времето на турското владичество. Намирането на тази късна наушница в близост до църквата остава изолирано от археологическата среда. Късната датировка на наушницата в никакъв случай не дава основание горната дата на църквата да се отнесе към толкова късна епоха.

[25] Размери: диам. 0,014—0,016 м, деб. на тела 0,002 м. За подсбни сбеци вж.: С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., табл. IV 5; С. Георгиева. Български средновековни накити, с. 4, сбр. 17; С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен некропол при гр. Ловеч. — ИАИ, XX, 1955, с. 542, обр. 39; Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI—XIV в.). С., 1972, с. 112—113, сбр 92_{8-10}. Според Й. Чангова намирането само на една сбеца (на едното ухо) показва, че сбичаят да се носи сбеца само на едното ухо се е запазил докъсно. Подобни сбеци са намирани при археологически разкопки на хълма Царевец от автора (непубликувани материали).

[26] За копчета вж.: С. Георгиева. Накити и части от тъкани, с. 399, сбр. 4 2; В. Инкова. Калояновото погребение (технико-лабораторни изследвания). С., 1979, с. 42, обр. 35.

[27] По-добре проучено е само средновековното селище в м. Досело (XIII—XIV в.), където са разкрити останки от жилища, грънчарски пещи, част от некропола и интересен керамичен материал: Й. Алексиев. Цит. съч.

[28] По сведение на Иван Кокорков, за което му изказваме нашата благодарност.

Eglise et nécropole médiévales près du village Hotnica, département de Veliko Tarnovo

J. ALEKSIEV

(Résumé)

L'église médiévale est découverte au lieu dit Izvora (Kajabunar) près du centre céramique antique dans le village Hotnica, département de Veliko Târnovo. Elle a un plan allongé et ressemble aux églises No. 17 et 18 de Trapezica, mais il manque les entrées du nord, et à l'église médiévale près du village German, département de Sofia.

On a découvert sur les murs nord et sud de l'église des peintures murales à ornement géométrique et végétal. Sur une partie des fragments de peintures murales sont conservés des fragments de scènes figurées. Les peintures murales, fortement estompées, rappellent les peintures murales des églises No. 6, 9 et 14 de Trapezica à Veliko Târnovo.

La monnaie de l'empereur Isaac II Ange (1185—1195), trouvée près du mur de l'église, légèrement recouverte de mortier, se rattache à la construction de l'église. Une autre monnaie — du despote Manuel Ier de Salonique (1230—1237), frère de Théodore Comnène, trouvée dans le tombeau No. 19, montre que pendant le deuxième quart du XIIIe s. il existe déjà une nécropole près de l'église. Dans la nécropole furent découverts 27 tombeaux: 2 dans l'église, les 25 autres autour d'elle — 13 du côté sud, 4 du côté est, 2 du côté sud-ouest, 6 du côté nord (tous des tombeaux d'enfants, ce qui peut être expliqué par une coutume funèbre locale).

Les trouvailles se répartissent en quatre groupes: bagues, boucles d'oreilles et oreillons, boutons, monnaies.

L'église médiévale près du village Hotnica est construite pendant le premier quart du XIIIe s. Elle se trouvait dans un endroit pittoresque, non loin de la source karstique Kajabunar et desservait une localité médiévale dispersée le long de la rivière Bohot.

Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

В памет на проф. Ив. Гълъбов

Неотдавна при изкопни работи в м. Боаза край с. Троица, Шуменски окръг, в близост до подножието на скален манастир[1] бе открита варовикова плоча със старобългарски надпис[2] (обр. 1 *а*). Надписното поле е било предварително изгладено, разчертано и рамкирано от двете страни с торус. Надписът е разположен в осем от разчертаните девет реда. В графиката му се наблюдават различия, които биха могли да станат повод за спор при неговата интерпретация и датировка. За хронологическо противопоставяне на двете части на надписа могат донякъде да допринесат някои палеографски и езикови особености, на които ще се спрем в настоящата работа.

Началото на р. 1 започва със символична инвокация, характерна за по-голямата част от средновековните лапидарни паметници (обр. 1 *б*). Тук ясно се чете името на единия светец ИНКОЛѢ, а от името на втория са запазени само две букви ѦД. Попълването на това име като ѦДРЄѦ е твърде вероятно. След възстановяване на името ѦДРЄѦ допълваме думата МЧКѦ, чиято наставка служи за начало на р. 2, в който без особена трудност четем и името на ктитора на храма: КѦ СѢЗДА САВѦ МѦТНѦ БЖНѦ МН. От МН[ТРО] е запазена само буквата М и дясната вертикална хаста на Н. Р. 3 започва с ПОЛНТѢ,

1а

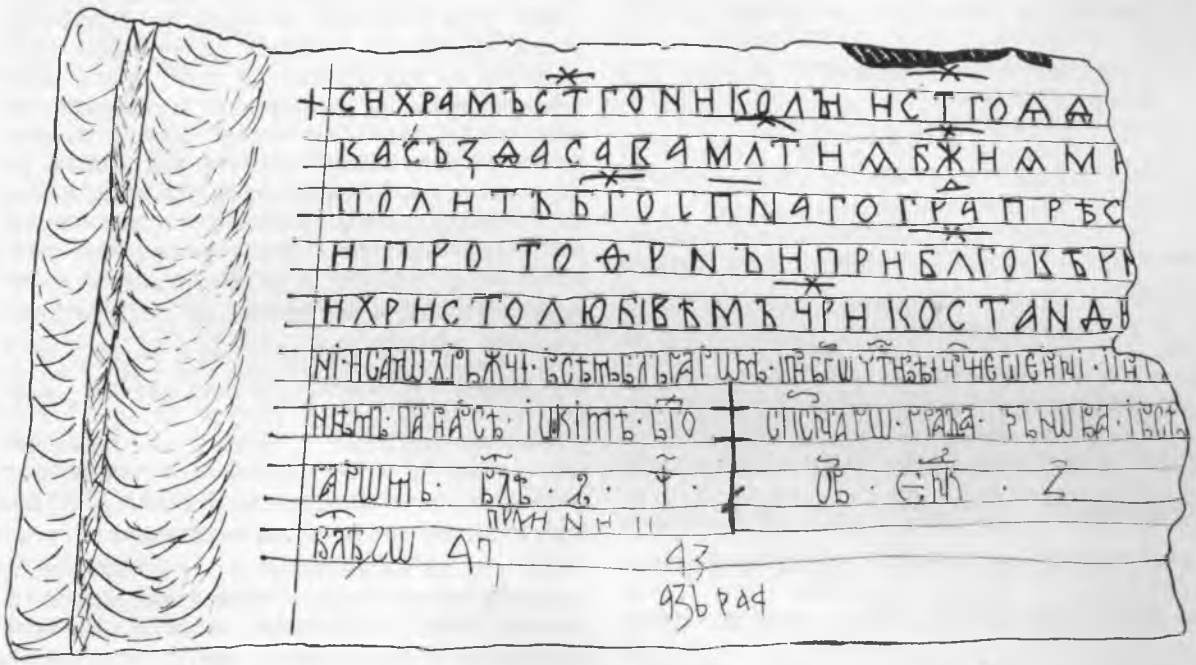

1б

● *Обр. 1 а, б) старобългарски ктиторски надпис (1263—1264 г.) от с. Троица, Шуменски окръг. Fig. 1 а, б) inscription de donation paléobulgare (1263—1264) du village Troica, département de Šumen*

продължение на МНТРОПОЛНТЪ и завършва с БГОСПНАГО ГРА ПРѢС. От името на града са запазени първите четири букви, които позволяват тук да бъде възстановено ПРѢСЛАВА. Надредното Д в ГРА е с удължена водоравка, към горната страна на която са прикрепени две скъсени и под ъгъл хасти. В р. 4 ясно се чете Н ПРОТО·Ѳ·РNЪ Н ПРН БЛГОВѢРN[ѢМЪ]. При изписване на думата ПРОТО·Ѳ·Р[О]NЪ е пропусната буквата О, а от БЛАГОВѢР[NѢМЪ] липсват буквите NѢМЪ

Началото на р. 5 започва със съюза Н и завършва с КОСТАНДН[НѢ АСѢ]. NI от р. 6 се свързва с името АСѢNI. Надписът почти дословно възпроизвежда втората част на Боянския ктиторски надпис,[3] официалния подпис на царя под известната Виргинска грамота.[4] При изписване на Костандин резачът след N е пропуснал Ь. В палеографско отношение надписът от този р. 6 надолу се променя. Р. 7 започва с буквеното съчетание NNѢMЪ, вероятно от епитета ПРНСNWБ̄ЛNNѢMЪ или ПРѢОС̄NNѢMЪ, който се прибавя към името на патриарха.[5] В този ред ясно се чете името на патриарх Йоаким на богоспасния град Търнов и всички българи. От БЛЪГАРѠМЬ в края на р. 7 липсва началото на думата. В р. 8 са отразени годината и индиктът на изписването на надписа. Последните два реда (7 и 8) са разделени по средата от т. нар. патриаршески или гръцки кръст. Чрез него резачът сполучливо е успял да уравновеси долната част на надписното поле.

Начертанието на буквите в деветия ред се отличава от горните редове. Тук ясно се чете В ΛѢТ҃ѕѠ. В междуредието на осмия и деветия ред има следи от плитко врязани недовършени графити.

След направените попълнения и развързвания на лигатурите надписът добива следния вид:

+СН ХРАМЪ СТ̄ГО NНКОЛѢ Н С̄ТГО АД[РЄ-
А МЧ̄]/КА СѢЗДА САВА МА̄ТНѦ БЖ̄НѦ МН-
[ТРО]/ПОЛНТѢ БГОСП̄НАГО ГРѦ ПРѢС[ЛАВА]/
Н ПРОТО·Ѳ·Р[О]NЪ Н ПРН БЛГОВѢРN[ѢMЪ]/
5 Н ХРНСТОЛЮБІѤѢMЪ ЧРН КОСТАNДН[NѢ
АСѢ]/NІ Н САМѠДРЬЖЧІ ВСѢМЬ БЛѢГА-
РѠМЬ І ПРН БГѠУ҃ТНВѢІ ЧРЧІН ЄГѠ ЄРННІ
І ПРН [ПРНСNWБ̄Л]/NNѢMЪ ПАТРНАРСѢ
ІѠАКІ̄МѢ БГОС̄ПСNАГѠ ГРАДА ТРЪNѠВА І
ВСѢ[МЪ БЛЪ]/ГАРѠМЬ ВѦѢ҃ѕ С̄ Ѱ̄ ОВ ЄNК З̄.

В превод гласи:

+Този храм на св. Никола и св. Андрея мъченика създаде Сава по милост божия митрополит на богоспасния и първопрестолен град Преслав, при благоверния и христолюбив цар Костандин Асен, самодържец на всички българи, и при благочестивата негова царица Ирина, и при Йоаким патриарх на богоспасния град Търнов и всички българи. В лято 6772/1263-64, индикт 7.

По палеографските си особености надписът е типичен среднобългарски лапидарен паметник, дело на двама майстори-резачи. Шрифтът на първите пет реда е с равни и уширени букви с почти квадратна форма, с малко съкращения и без лигатури, с каквито изобилствуват обикновено паметниците от този период. Те са в стил, близък до архаичния, и може да се свържат с надписите с т. нар. народни почерци и с надписите, характерни за североизточните части на българските земи, отличаващи се от скрипторския стил на Търновската школа, особено от тези, излезли от царската канцелария. При изписване на едни от буквените знаци резачът се е старал да уеднакви графичното им изпълнение, а при други въпреки усилията си не е успял. Независимо от това никоя буква не излиза извън очертанията на реда освен титлите над някои от съкращенията. Интерес представляват някои от буквите, които се отличават с разнообразните си начертания. Така например начертанието на А е в два варианта: с леко дъговиден стълбец и нестигаща до реда петлица (ХРАМЪ, МЧ̄КА, СѢЗДА, САВА и др.), и с вертикален стълбец — висока хаста, към която е прикачена в горния ѝ край леко удължена петлица с форма на знаменце, която само в един случай е стъпила със свободния си край на реда (КОСТАNДН[NѢ]). Начертанието на В се характеризира с вертикалната си несиметричност, със заострена горна и долна част. Изключение прави в думата ХРНСТОЛЮБІѤѢMЪ, където долната петлица е заоблена, както при Б. Това вероятно се дължи на изписване на Б, поправено след това на В чрез по-силно вдълбаване на съединителната дъгичка, с която е оформил горната петлица. Характерното за графиката на Б, Ь и Ъ е удължено рамо, към което е прикачена петлица, съставена от дъга, съединена под ъгъл със стълбеца. Д е със

симетрично разположени две наклонени хасти, опрени върху водоравната черта. Долната част на Д е оформена по своеобразен начин чрез две триъгълничета, обърнати с върха надолу.[6] Надредното Д в р. 3 (ГРАДА) е с удължена водоравка към горната част, на която са прикрепени две скъсени под ъгъл хасти, които го доближават до Д от надписа при с. Рояк, Варненски окръг,[7] Даниловата приписка от XIII в. и др.[8] З е с начертание, типично за среднобългарските лапидарни паметници. В нашия надпис в горната си част З остава в рамките на реда, а опашката минава под долната линия на реда подобно на З от Боянския ктиторски надпис.[9] В тази част от надписа е употребено десетирично І вместо Н само в един случай (ХРНСТО-ЛЮБІВѢМЪ). Буквата Н е съставена от две вертикални хасти, съединени почти по средата с хоризонтална черта. При изписване на М писачът съединява наклонките и ги продължава надолу до самата основа на буквата, вследствие на което се получава ъгловато М, каквото се среща в Охридския апостол, Даниловата приписка, Болонския псалтир, Добромировото евангелие и др.[10] В други случаи двете средни черти на М започват подолу от горните вертикални краища на вертикалните хасти и се извиватлеко, като се докосват с долните си краища ниско и почти стигат линията, на която е стъпила буквата. На N косата черта започва от горния край на лявата хаста и завършва в долния край на дясната. Интерес представлява и начертанието на О и ѳ. Двата главни типа начертания на закръглено О се определят от формата и съединяването на двете полудъги. ѳ е с удължено тяло, заострено в двата края, пресечено по средата от хоризонталната хаста с малки клинчета в краищата. Р е с висок стълбец, с окръглена или триъгълна петлица, чийто връх е леко заоблен. С е с почти едно и също начертание — дъговидно тяло (изпъкнало по средата), завършващо в двата края с малки клинчета. Ч е също с висока хаста, към която по средата е прикрепена правоъгълна чашка. Ѧ (изписано като А с ъгълче вместо чертичка) и в двата случая е с едно и също начертание, наподобяващо формата на Ѧ от редица старобългарски паметници. Буквата ери е съставена от Ъ и І, съединени с къса черта. В общи линии палеографията на първите пет реда се отнася към времето, когато употребата и начертанието на някои букви (А, В, М, N) започва да се изменя.

Общият характер на буквите в следващите три реда от надписа въпреки наличието на някои по-раздвижени елементи в изписването не би могъл да бъде отделен от особеностите на писмото и текстовете на епиграфските паметници от Търново, Батошевския ктиторски надпис, Врачанския надпис, надгробния надпис от Търново „от 1388 г.“. Най-характерният палеографски белег на тази част от надписа са лигатурите, някои от които в сравнение с другите надписи са по-усложнени — Т и Р при ТРЪNWВА, N и W, А и М, М и W. Тук вече се чувствува употребата на честите лигатури, която настъпва по това време в официалните български и гръцки лапидарни паметници. Те се характеризират с изтегляне на буквите във височина, а намаляването на обема спомага за лесното свързване заедно на две и повече букви в една сложна лигатура. Очевидно е, че втората част от надписа от с. Троица продължава традицията на търновските официални надписи, излезли от царската канцелария. Това проличава както от най-често употребяваните свързвания на някои от буквите, така и при съкращенията, които са подражание на по-стари образци, познати ни от редица лапидарни паметници и грамоти. На майстора му е допаднал начинът да отбелязва някои букви само с част, откъсната от друга, като умело е използувал стълбеца на една буква, за да състави друга — Т и А, Р и Н, Т и Р и др. Независимо от това, че има палеографски особености, които го доближават до някои лапидарни паметници от Второто българско царство, които са дело на Търновската школа и ателиета, надписът във втората си част се отличава от тях. В търновските надписи обикновено буквата А е с висок, леко наклонен наляво стълбец, към който е прикачена удължена петлица с форма, близка до триъгълната. В нашия надпис същата буква е с вертикален стълбец, с петлица, чиято графика се доближава до А от Батошевския надпис и от някои ръкописи.[11] Буквата Є е със стеснена форма и по своето начертание заедно със С е в стил с издържаното уставно писмо. Те се отличават от тези букви, използувани в Иван-Асеновия надпис от църквата „Св. 40 мъченици“[12], от-

части и от буквите в Батошевския[13] и Боянския ктиторски надпис[14]. По своята графика те намират близки паралели със същите букви от надписите към Боянските стенописи от XIII в.[15] и с някои славянски ръкописи.[16] При изпълнението на О майсторът го е предал с височината на останалите букви, а не по-дребно, както това се забелязва например в надписа от „Св. 40 мъченици". Интерес представлява и изписването на Д в р. 6 и 7 (обр. 1 *б*). Докато в надписа от „Св. 40 мъченици", Батошевския и Боянския ктиторски надпис Д се очертава с ляво по-късо рамо, тук веднъж е с еднакви рамена, а втори път — с ляво по-дълго и дясно по-късо рамо, което се съединява не при върха, а доста поднего под остър ъгъл. Начертанието на Л със скъсена лява част е характерно за Иван-Асеновия надпис от Търново. Освен това резачът употребява редовно при буквите А, Д, Л допълнителна водоравна чертица като украсен елемент в горната част на буквата. Намаляването на обема им е спомогнало за свързването заедно на две или повече букви в сложна лигатура.

Буквата М като че ли най-често участвува в лигатури и само два пъти е употребена самостоятелно. Графиката ѝ е стилово еднакво осъществена — две вертикални хасти и една средна с по-къси размери, съединени със страничните чрез малки дъгички. Начертанието на N се среща в два варианта — в четири случая е с две вертикални хасти, съединени по средата с коса черта, а в два съединителната черта е с есовидна форма (*г*), подобно на N от надписите към Боянските стенописи.[17] Буквата омега се състои от три вертикални хасти, съединени в долната си част с окръглени дъги. С е издължена със заоблени краища всеки от които достига до 1/3 от височината на буквата. Интерес представляват и палеографските особености на *г*, Ѣ, Ѱ, Ѵ.

От деветия ред са запазени пет букви: ВЛѢ*г*Ѡ, които по своята графика се се отличават от предходните три реда букви. Ѣ е съставено от две недокосващи се петлици, отворени в долния край, с извивка навътре, наподобяваща волута. Л е с начертание, близко до Л от горните три реда. Ѣ е с издължено тяло, леко заоблена петлица и високо поставена напречна черта. *г* и Ѡ не се отличават по своята графика от същите букви в надписа. От запазените букви става ясно, че тук се касае за изписването на годината 6800 = 1291/92 г. Какво събитие е искал да отрази писачът, не е ясно.

В надписа са употребени титли и няколко съкращения, добре познати от лапидарните и книжовните паметници от тази епоха. Докато в първите пет реда титлите са съвсем обикновени водоравни черти, поставени над съкратената дума, в следващите три реда те са по-разнообразни, с вълнообразна, дъговидна и есовидна форма подобно на титлите от Иван-Асеновия надпис от църквата „Св. 40 мъченици" в Търново, надписа от стенописите от Беренде, Боянския ктиторски надпис. Успоредно с този вид титли са употребени и условно наречените буквени титли: ѵ във ВЛѢ; ЄNК. В текста на надписа са използувани и следните съкращения: СТГО (2), МАТНА, БЖНА, БГОСПNАГО (2), ГРА, БЛГОВѢРNѢМЪ, ЧРН, БГѠЧТНВѢЇ, ЧРНЧН, ВЛѢ, ЄNК.

Не по-малък интерес представляват и лигатурните съчетания в надписа. В първите пет реда такива липсват. В следващите три реда текстът изобилствува с лигатурни съчетания, чрез които вторият майстор е спестил доста място от надписното поле и е коригирал грешката на своя предшественик. В някои от думите той е свързвал три букви — гласни със съгласни, в зависимост от конкретния случай (обр. 1). Явно е, че той е продължил традицията на Търновската школа, пречупвайки я през собствения опит и въображение. Лигатурните съчетания са следните:

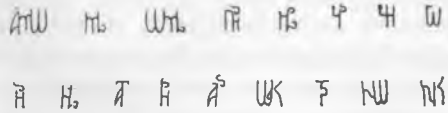

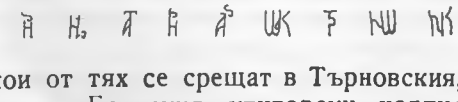

Някои от тях се срещат в Търновския, Батошевския, Боянския ктиторски надпис. При изписване на възстановеното от нас име АСѢNІ от р. 5 вероятно както в Иван-Асеновия надпис от „Св. 40 мъченици", Батошевския и Врачанския надпис е била употребена лигатурата А, С, едно продължение на скипторската традиция на Търновската школа. Интерес представлява фактът, че тази лигатура не се среща, както отбелязва В. Иванова, в Кричимския надпис на Асеня, нито в Зог-

рафския печат на Иван Асен, надписа от Беренде, както и в надписа на същия владетел от Асеновградско.[18] Тя не се среща и в Боянския ктиторски надпис, където би могла да се очаква при изписване на името Константин Асен.[19] В нашия надпис има случай на свързване между М и Ь (ВСѢМЬ) — р. 6, и то невинаги, когато се намират едно до друго (ПРНСNОБЛАЖЄNNѢМЪ — р. 7, БЛЪГАРѠМЬ — р. 8). В тази част от надписа за разлика от първата писачът е употребил двата ера (Ь, Ъ). Към тази особеност трябва да прибавим и честата употреба на десетиричното Ї вместо Н.

От направения палеографски анализ става ясно, че изтъкнатите белези са достатъчни, за да се убедим, че втората част от надписа от с. Троица в някои отношения може да се съпостави с паметниците от Търновската лапидарна школа, с които образува една група. По отношение на особеностите в първата част на надписа трябва да отбележим, че той стои близо до лапидарните паметници, дело на обикновени майстори-резачи, неповлияни все още от модата в столичните ателиета. Очевидно е, че двамата писачи са имали различна школовка — факт, който е определил както буквения инвентар, с който те са си служили, така и графичното изпълнение на отделните знаци. От първите пет реда е ясно, че писачът се е ориентирал към шрифт със строг и леко архаизиран стил на буквите. Някои от тях показват, че той е познавал вече модерния тип букви с допълнителни украсни елементи, използувани в Иван-Асеновия надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, появил се 30-40 години преди разглеждания тук надпис. Когато писачът е започнал обширния ктиторски надпис и е стигнал до края на р. 5, е разбрал, че няма да може да вмести целия текст (269 знака — с възстановените от нас) в разчертаното надписно поле и се отказал от продължаването му. Наложило се останалата част от текста да бъде вместена чрез пестеливо изписване в останалите редове. Който и да е бил другият изпълнител — от Търново или местен, възпитаник или подражател на модната линия в калиграфското изкуство, остава вън от съмнение, че подборът на втория шрифт е бил продиктуван именно от недовършената първа част на надписа. Може би такава е била и волята на ктитора. Как се е справил вторият писач, става ясно от това, че той е успял да вмести в три реда останалата част от текста (133 букви, включително и възстановените), която по количество (136 букви) е равна на разположената в горните пет реда.

Първият писач е бил привърженик на ясното и просто очертаване на отделните букви, постигано чрез избягване на лигатури и допълнителни украсни елементи към основната част на буквата, и е представител на скипторска школа, чиито прояви наблюдаваме в паметниците с т. нар. народни почерци.[20] Строгото изтегляне на редовете, отчетливо разграничени с междуредия, е нарушено тук-таме от оскъдно употребяваните титли за съкращения.

Консервативният правопис на надписа от с. Троица не се отличава от правописа на лапидарните паметници от този период. Внимание заслужава изписването на името ѦДРЄѦ с Ѧ, което се оказва важен пример за предаване на народностното име Андрей с Ендрей, Ендрю. Тук трябва да отбележим, че обикновено епитетите, които съпровождат името на този светец, са: мъченик, великомъченик, върховен апостол, първозван.[21]

Интерес представлява и употребата на Н и Ї, Ъ и Ь. Първият писач само веднъж е употребил Ї — при предаване на думата ХРНСТОЛЮБІВѢМЪ, а вторият почти без някакво правило е използувал Ї и Н, като е имал повече предпочитания към използуването на Ї (10:7). Името [АСѢ]NЇ е в местен падеж и в края е предадено с Ї вместо с Н. В другите паметници то се изписва с Н, което показва, че е било с мека основа. Първият писач е употребявал един еров знак (Ъ), а вторият за разлика от него и може би без някакво правило е замествал двата ера (Ь и Ъ), при някои думи пък и не го е поставял (в КОСТАNДННѢ след първия N). Името на царя е предадено във формата КОСТАNДННЪ, а при други паметници го срещаме изписано КОСТАNТНN8, КОСТ[А]NЬТНNѦ и т. н. Това разнообразие, както отбелязва Ив. Гълъбов, се дължи на различните пътища, по които е минавало името в българския език, което по това време в гръцкия има най-разнообразна съдба поради

промените в говоримата реч, на които са подложени съчетанията -ѵσ, -ѵτ.[22] За разлика от Батошевския надпис и Боянския ктиторски надпис тук глаголът СѢЗДА е предаден с твърд Ѣ, а не с малкия. При изписване на САМѠДРЪЖЧІ е употребен малкият ер, а при БЛѢГАРѠМЪ — голям. В Боянския надпис при тези думи е използуван Ь, което представя белег за запазен знак край сричковите Р и Л.[23] Правилната употреба на Ѣ в БЛАГОВѢРНѢМѢ, ХРНСТОЛЮБІВѢМѢ, КОСТАНДНИѢ, АСѢНІ, БГѠѲТНВѢІ е имала своята основа в особения широк изговор на Ѣ в якавското произношение.[24] В нашия надпис при думите МНЛОСТНА БЖНА носовките за разлика от същите в Батошевския и в приписката на търновския патриарх Теодосий от средата на XIV в. към евангелие, подарено на Зографския манастир, запазват старите си места. Би могло да се допусне, както предполага и В. Иванова, че съставителите на лапидарните паметници са си служели със стари образци, още незасегнати от средновековната смяна на носовките. Интересен е и фактът, че след предлога ПРН стоят правилно старобългарските форми в местен падеж ед. ч., м. р.—ПРН БЛАГОВѢР[НѢМѢ], ХРНСТОЛЮБІВѢМѢ, [ПРНСНОБА]ННѢМѢ. Той може да се обясни и с обстоятелството, че писачът или съставителят на надписа е знаел готовата формула за благоверния и христолюбив цар и е познавал старата книжнина, умеел е да си служи с готови клишета.

Троишкият надпис е ценен не само от палеографска и езикова гледна точка, но и от историческа.[25] Той е един от редките лапидарни паметници и домашен извор в българската историография. Посвещаването на храма на двама светци не е рядко явление в църковната практика, но съчетаването на св. Никола и св. мъченик Андрей (вероятно Първозвани) засега се среща за пръв път у нас. Главното лице в текста на надписа е ктиторът на този храм — преславският митрополит Сава. Упоменаването на другите лица се дължи на установената практика, според която името на владетеля трябва да стои във формулата, отразяваща събитието. В този надпис успоредно с името на ктитора са упоменати цар Константин Асен Тих (1257—1277) и царица Ирина, и Търновският патриарх Йоаким II. Преславски митрополит с такова име Сава е известен от Бориловия Синодик[26] и това е факт, сам по себе си твърде интересен. Но дали той е един и същ с този, който заедно с велбъждския митрополит Анастасий и още четирима епископи по времето на цар Калоян в 1203 г. се обърнал към папа Инокентий III с молба да изпрати palium за новопосветените митрополити?[27] За изясняването на този въпрос се налага да проследим имената на митрополитите и епископите, свързани със събитията около униатската политика на цар Калоян (1197—1207), и сведенията, които ни дава във връзка с това Бориловият Синодик. От писмата на архиепископ Василий I и йерарсите, съгласни с униатската политика на цар Калоян, узнаваме имената на митрополитите, искали от папа Инокентий III palium: митрополитите Анастасий Велбъждски и Сава Преславски, епископите Марин Скопски, Аврам Прищински, Кирик Нишки и Климент Видински.[28] Някои от тези имена се срещат и в Бориловия Синодик: сред преславските митрополити откриваме на девето място Сава, при Велбъждските на първо място Анастасий, сред бдинските на второ място Климент, а при нишките Кирик (може би тук е допусната грешка с името Кирил(?)). Както се вижда, голяма част от имената на митрополитите и епископите, поддръжници на униатската политика на царя и известни от писмата на архиепископ Василий и от списъка в Бориловия Синодик, съвпадат.[29] Но така или иначе сред тях откриваме и името на преславския митрополит, упоменат и в Троишкия надпис, което ни кара да предположим, че той е втори преславски митрополит, носещ това име — явление, познато сред монашеските среди,— и е един и същ с упоменатия в синодика Сава преславски митрополит, живял по-късно от своя съименик митрополит-униат.

В надписа е упоменато и името на друг йерарх — патриарха на богоспасния град Търнов и на всички българи Йоаким II — личност, която в последните години отново бе предмет на оживени дискусии.[30] За живота на този патриарх и за неговото йерейство в изворите има откъслечни данни, които са дали основание на някои изследвачи да изкажат противоречиви мнения.[31] Едни от тях предполагат, че той е бил интронизиран вероятно по времето на цар Иван Асен и включен по-късно при Коломан (1241—1246) в регентския състав.[32] Напоследък Й. Андреев направи несполучлив опит да въведе

някакъв порядък в хронологията на патриарсите и митрополитите, йерарствували по времето на цар Иван Асен и упоменати в Бориловия Синодик. Той твърде произволно и погрешно „коригира“ хронологическите граници на йерарствуване на патриарсите Йоаким I, Василий II, Йоаким II и Игнатий, митрополит Марко и др.[33] Този надпис позволява да се изяснят някои моменти от йерарствуването на патриарх Йоаким II и да се коригират досегашните мнения. В надписа се упоменава, че той е бил патриарх по време на царуването на Константин Асен Тих. От приписките към две евангелия[34] от 1272 и 1277 г. узнаваме, че по времето на този цар, вероятно не дълго след 1264 г., на патриаршеския престол е застанал патриарх Игнатий, наречен „стълб на православната вяра“,[35] а за преславски митрополит бил избран Висарион, чието име в синодика се намира в близост до името на митрополит Сава[36].

В надписа Преслав е наречен БГОСПНАГО и ПРОТО-Ѳ-Р[О]НЪ, а Търново само БГОСПНАГѠ — епитети, прибавяни обикновено към името на престолния град.[37] Епитетът БГОСПНАГО се среща и при имената на други градове: в приписката на Ловчанския сборник преди 1331 г. Ловеч е наречен БГОСПНАГО: СІѦ КНИГА... БОГОСПАСНАГО ЛОВЧѢ...[38] Преслав е наречен още и прототронен — *πρωτοθρόνος* — в смисъл на първопрестолен град. Този епитет е прибавян обикновено към името на преславския митрополит и по-късно: например на Втория църковен събор от 1360 г., насочен срещу „евреите“[39]. Между имената на митрополитите, присъствували на този събор, се споменава и това на преславския митрополит Доротей,[40] който единствен е наречен прототронен и чието име откриваме в синодика след това на Сава и пред това на Висарион. По-късно, в славянската кондика от първата половина на XVI в. митрополитът на Костурската епархия е титулуван „първопрестолен на всичка България“[41]. Както вече отбелязахме, в надписа са отразени и имената на цар Константин Асен, царица Ирина и патриарх Йоаким II, т. е. тук е спазена формулата, срещаща се и при други паметници от тази епоха. Както царят, така и патриархът са наречени „на всички българи“[42]. От изворите знаем, че титлата примас — патриарх на българската църква, е получил в 1204 г. търновският архиепископ Василий,[43] от което става ясно, че титлата на църковния глава е отговаряла на тази на държавния.[44] Както в надписите от Боянската църква, във Виргинската грамота, така и тук Костандин Асен се титулува „САМѠДРЪЖЕЧЪ ВСѢМЪ БЛЪГАРѠМЬ“ — формула, която е съществувала още по времето на Първото българско царство.[45] Титлата на българските владетели от началото на Второто българско царство била кратка и постепенно се усложнявала. В своите печати Асен I, Калоян и Борил се наричат „цар на българите“. Формулата САМѠДРЪЖЧІ ВСѢМЬ БЛЪГАРѠМЬ се среща в Дубровнишката грамота и в надписа около владетелските образи в Боянската църква, което от своя страна показва, че това е титла, характерна за Асеневци.[46] Прави впечатление, че в Троишкия надпис царица Ирина е наречена само благочестива, а не както в надписите около владетелските образи в Боянската църква БГОѲЄСТНВА ЧРЧА ВСѢМЬ БЛЪГАРОМЪ.[47] Нейното име е предадено, както там — ЄРНІ, което на времето бе обяснено от В. Златарски с евентуалния небългарски произход на писача или с механическа грешка — мнение, опровергано от Ив. Дуйчев и обяснено с основание като „една народна форма“[48]. Случаят е паралелен с изписването на ЄNДНКТО, където не може да става дума за графична грешка.[49] Надписът е изчукан през 6772 г. от сътворението на света, т. е. през септемврийската 1263/1264 г., седми индикт.

На деветия ред са запазени следи от няколко букви ВЛѢ,ѕѠ = 6800 (1291/1292 г.). Графиката на буквите се доближава до тази на предходните три реда. В е изписано с нееднакви и недокосващи се една до друга и до стълбеца петлици, отворени в долния си край. Начертанието на Л със скъсена лява част е близко до Л от редица надписи от този период, а Ѣ и ѕ почти не се различават от същите букви в надписа. В междуредието накрая на надписа има запазени следи от няколко недовършени графити: ЛЗЪ ПНСАХЪ..., ГДН ПОМОЗН... Общият характер на буквите им и наличието на някои по-раздвижени елементи не позволяват те да се отнесат в друго време освен в края на XIII — началото на XIV в.

Направеният анализ на паметника ни дава основание да заключим с увереност не само за средата, където последният е бил съставен, но отчасти и за ктитора на църковния храм, към който е принадлежал. Няма съмнение, че храмът се е отнасял към манастир около с. Троица, за какъвто свидетелствува и католическият епископ Петър Богдан (1640 г.).[50] Като пише за разположението на стария столичен център Преслав, той отбелязва, че тук се е намирало село, което е било епископство. Имало е и манастир, за чиито останки упоменава.

Накрая трябва още веднъж да подчертаем, че ктиторският надпис от с. Троица разширява значително обхвата и съдържанието на старобългарското епиграфско богатство и допълва с нови данни и наблюдения познанията ни за по-късната съдба на старобългарската столица Велики Преслав и принадлежащата ѝ околност.

[1] К. Шкорпил. Материалы для болгарских древностей Абоба — Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с. 432.

[2] Надписът се пази в Окръжния исторически музей, Шумен. Паметникът е интересен както с палеографските си особености, така и с конкретните исторически данни. Дължа да изкажа благодарност на ст. н. с. В. Антонова, която ми даде възможност да проуча и обнародвам надписа. Варовиковата плоча не е цяла. Липсва малка част от десния ѝ край, а от седемте реда на текста — по 3—5 букви. Запазени размери: на камъка — дълж. 1,25 м, вис. 0,90 м, деб. 0,15—0,20 м; на надписното поле — дълж. 0,80—0,90 м, вис. 0,60 м; вис. на буквите 0,025—0,033 м.

[3] Ив. Гълъбов. Надписите към боянските стенописи. С., 1963, с. 25.

[4] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 587. Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 337.

[5] М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 85, 91 и сл. (=Български старини, VIII).

[6] Ас. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 12 и сл.; Б. Велчева. Към средновековната палеография. — Старобългаристика, 1977, 3, с. 20 и сл.

[7] А. Маргос. Средновековните български надписи при с. Рояк, Провадийско. — БЕ, 1976, 4, с. 297.

[8] В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис от Шуменската крепост. — ИНМШ, IV, 1967, с. 80; Б. Велчева. Цит. съч., с. 20 и сл.

[9] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 77; Б. Велчева. Цит. съч., с. 21.

[10] Б. Велчева. Цит. съч., с. 23 и цит. там лит.

[11] Славянски ръкописи от Британския музей и библиотека. С., 1977, табл. XIV—XV; Б. Велчева. Цит. съч., с. 20.

[12] В. Н. Златарски. Търновският надпис на Иван Асеня II. — БИБ, 3, 1930, с. 63; Ф. Успенский. О древностях города Тырнова. — ИРАИК, VII, 1902, с. 9.

[13] В. Иванова Два надписа от Асеневци — Батошевският и Врачанският. — ИАИ, XV, 1946, с. 115, обр. 39.

[14] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 77.

[15] Пак там, с. 62 и сл., 93, обр. 100, Є и Ϲ върху свитъка, който св. Григорий Богослов и св. Василий държат разгънат с две ръце.

[16] Вж. бел. 11.

[17] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 77—103.

[18] В. Иванова. Цит. съч., с. 118.

[19] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 77

[20] Б. Велчева. Цит. съч. и цит. лит. на с. 18.

[21] За светците с име Андрей вж. по-подробно: П. Н. Тиханов. Терновский календарь 1275 года по списку Фр. Миклошича — В: Памятники древнеславянской письменности. CXVIII. Спб., 1896.

[22] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 32.

[23] Пак там, с. 14.

[24] Ст. Младенов. Значение на Боянския надпис за българската езикова история. — ГСУ ИФ, 1935, XXXI, 11, с. 7.

[25] От историческа гледна точка надписът ще бъде разгледан в отделна работа.

[26] М. Г. Попруженко. Цит. съч., с. 92.

[27] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. С., 1972, с. 155, 183.

[28] Пак там, с. 183.

[29] М. Г. Попруженко. Цит. съч., с. 92—93.

[30] Й. Андреев. Някои хронологически бележки за царуването на Иван Асен II. — ТВГУ „Кирил и Методий", XV, кн. 3, 1977—1978, с. 7—69 и цит. лит. на с. 29.

[31] Пак там, с. 29, 38 и сл.

[32] По-подробно вж.: В. Иванова. Цит. съч., с. 115, бел. 2.

[33] Й. Андреев. Цит. съч., с. 29,38 и приложения без научна стойност на с. 64 списък.

[34] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 65, 280; И. Срезневский. Древние славянские памятники юсого письма. Спб., 1868, с. 223—224.

[35] И. Срезневский. Цит. съч., с. 223—224.

[36] М. Г. Попруженко. Цит. съч., с. 92.

[37] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 164,358 и цит. лит.

[38] Пак там, с. 68.

[39] В. Сл. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. XXX, гл. 19, с. 20; В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия. — СБНУНК, XX, кн. II, 1904, с. 25, гл. 19; Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 226.

[40] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 226.

[41] Й. Иванов. Цит. съч., с. 571.

[42] В. Иванова. Цит. съч., с. 129.

[43] П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — СпАН, XX, 1921, с. 27,52 и сл.

[44] В. Иванова. Цит. съч., с. 129.

[45] Ив.Гълъбов. Цит. съч., с. 32 и цит. там подробни примери и лит.

[46] В. Иванова. Цит. съч. с. 131.

[47] За този епитет вж.: Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 33.

[48] По-подробно вж.: Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 337.

[49] Г. Томовић. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, с. 38, № 12; Й. Иванов. Цит. съч., с. 236.

[50] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 562—568.

Inscription de donation paléobulgare du village Troica, département de Šumen

K. POPKONSTANTINOV

(Résumé)

L'auteur étudie le contenu et les particularités paléographiques de l'inscription de donation paléobulgare, découverte près du village Troica, département de Šumen. Il a essayé de compléter la partie de l'inscription manquante. Il propose copie, lecture et traduction.

+СН ХРАМЪ СТ҃ГО НИКОЛѢ Н СТ҃ГО А҃Д[РЕ-
А МУ]/ КА СѢЗДА САВА МА҃ТНА҃ БЖ҃НА҃ МН-
[ТРО]/ПОЛИТЪ БГ҃ОСПНАГО ГРА҃ ПРѢС[ЛАВА]/
Н ПРОТО-Ѳ-Р[О]НЪ Н ПРН БЛ҃ГОВѢРН[ѢМЪ]/
5 Н ХРИСТОЛЮБІВѢМЪ ЧР҃Н КОСТАНДН[НѢ АСѢ]/-
НІ Н САМѠДРЬЖЧІ ВСѢМЬ БЛЪГАРѠМЬ І ПРН
БГ҃ѠУ҃ТНВѢІ ЧР҃ЧН ЄГѠ ЄРННІ І ПРН [ПРН-
СНѠБЛ҃]/ННѢМЪ ПАТРНАРСѢ ІѠАКІМѢ БГ҃О-
СПСНАГѠ ГРАДА ТРЪНѠВА І ВСѢ[МЪ БЛЪ]-
ГАРѠМЬ В҃ЛѢ ,г҃ ѱ҃ ѲВ҃ ЄНК ҃ѕ.

Sur la base des observations de l'auteur et des analogies et considérations indiquées, la première partie de l'inscription (lignes 1—5) se relie avec l'autre partie du texte et la date 6772=1263/1264.

L'inscription présente de l'intérêt non seulement au point de vue paléographique et linguistique mais aussi au point de vue historique. Elle est un des rares monuments lapidaires et sources domestiques pour l'historiographie bulgare. Parallèlement au nom du donateur — le métropolite de Preslav Sava — sont mentionnés le tsar Kostandin Assène Tich (1257—1277), la reine Erina et le patriarche de Tärnovo Joakim II. Au sujet de ce dernier nous disposions de données fragmentaires ce qui donnait lieu à certains chercheurs médiévistes à émettre des opinions contradictoires. Cette inscription fournit de nouvelles données sur la vie du patriarche et corrige les opinions émises jusqu'à présent au sujet de l'exercice de sa prélature.

L'analyse du monument autorise l'auteur non seulement à conclure au sujet du milieu dans lequel le texte a été composé mais aussi à donner une réponse à certaines questions liées au contenu de l'inscription.

Колективна находка от сребърни монети на цар Михаил Шишман

ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ

От българския цар Михаил Шишман (1323—1330) са познати само един тип сребърни монети. Върху лицевата им страна е представен благославящият Христос, седнал на трон, а върху обратната — царят на кон. Тези монети се отличават както със самобитния характер на изображенията си — царят-конник, така и със своя добър стил и грижлива изработка. Определено може да се твърди, че по художествени достойнства те са на първо място в сребърното средновековно българско монетосечене.

Въпреки тези им качества от 1924 г., когато Н. Мушмов издава единствения засега каталог[1] на средновековните български монети и печати, до наши дни сребърните грошове на Михаил Шишман не са били предмет на цялостно проучване. Основната причина за това е може би тяхната рядкост. В споменатия каталог на Мушмов са описани само шест екземпляра. Още по-показателна е липсата им в многобройните колективни находки от XIV в., намирани в българските земи.[2]

Предмет на настоящата публикация е единствената известна досега колективна находка от сребърни монети на цар Михаил Шишман. Тя се съхранява в Националния исторически музей в София (инв. № 578—618)

●*Обр. 1 а — к) грошове на цар Михаил Шишман от колективната находка от с. Троица, Шуменски окръг. Fig. 1 а — к) groches du tsar Mihaïl Šišman de la trouvaille du village Troica, département de Šumen*

и произхожда от района на с. Троица, близо до Преслав.[3] Намерена е около 1938 г. в м. Боаза.[4] Находката първоначално е съдържала около 60—70 гроша на Михаил Шишман, от които в музея са попаднали 41 екземпляра. Заедно с тях е имало и няколко десетки византийски златни монети — перпери на император Андроник II с Ми-

хаил IX (1295—1320), а може би и на Андроник II с Андроник III (1325—1328). Златните монети били продадени още на времето на сарафи в Шумен, а сребърните на Михаил Шишман — пробити и носени като наниз.

В м. Боаза, където е намерена монетната находка, е съществувал интензивен живот през XIII—XIV в. Оттам произхожда и важният епиграфски паметник — ктиторски надпис на преславския митрополит Сава от 1264 г., в който се съобщава за изграждането на храм, посветен на светците Никола и Андрей.[5] Вероятно този храм е съставял част от някакъв манастирски комплекс, с чието съществуване може да се свърже и укриването на разглежданото тук съкровище.

Фактът, че наличните български монети в находката от с. Троица са само от Михаил Шишман, дава основание за най-вероятно време на нейното натрупване и укриване да се приеме периодът на седемгодишното царуване на този владетел (1323—1330). Много малка е вероятността между другите двадесетина сребърни монети да е имало по-късни екземпляри.

Наличните 41 монети са от единствения тип сребърни грошове на Михаил Шишман, споменат по-горе. Подробното им описание представяме в приложения тук каталог (обр. 1 *а* — *к*).

Монетите се отличават с добра запазеност, което показва, че не са участвували активно в паричната циркулация. Впрочем това е характерно за почти всички колективни находки от монети от благороден метал — злато и сребро, — намирани в българските земи от средновековието. Явно е, че монетите от този вид са били използувани най-вече при плащанията на крупни суми и поради тази причина участието на единични екземпляри от тях в ежедневното парично обръщение е било рядкост.[6]

Находката от с. Троица позволява да се хвърли известна светлина не само върху някои аспекти на сребърното монетосечене на Михаил Шишман, но и изобщо върху българското сребърно монетосечене от XIV в. Преди всичко средното тегло на тези 41 екземпляра (1,61 г.) е практически еднакво с това на 90-те гроша от типа Иван Александър — сам от находката от с. Айдемир, Силистренски окръг (1,60 г.).[7] Това показва, че и двата типа монети, свързани с имената на двама различни владетели, са отсечени по един и същ тегловен стандарт — приблизително 1,60 г. Тук ще си позволим да направим предположение, чието доказване или отхвърляне е въпрос на бъдещи проучвания. Вероятно и единственият познат засега тип сребърни монети на цар Тодор Светослав (1300—1322) е сечен по същия тегловен стандарт (около 1,60 г). Основание за това твърдение ни дават данните за теглата на няколко единични екземпляра грошове на този владетел, с които разполагаме.[8] Ако това наблюдение се потвърди и след изследването на по-значителен брой грошове на Тодор Светослав, определено може да се твърди, че българското сребърно монетосечене за период от около четири десетилетия (1300—1337) е имало здраво установен и непроменяем тегловен стандарт — приблизително 1,60 г.

Тегловните данни за отделните екземпляри от разглежданата тук находка, отразени в каталога, показват твърде голямо вариране с крайни граници 0,92 г. (инв. № 618) и 1,83 г. (инв. № 602). Явно е, че в случая имаме монетосечене по т. нар. система al pezzo, т. е. от определено количество сребро са били отсичани определен брой монети със средно теоретично тегло за всеки екземпляр. Тази система, изглежда, е била използувана без изключение в цялото българско средновековно сребърно монетосечене.[9]

Внимателното проучване на находката от с. Троица дава възможност да се установят в най-общи линии някои практически способи, използувани при монетното производство. Ясно се вижда, че определеното количество сребро, от което е трябвало да се изработят определен брой монети с установено средно теоретично тегло, е било внимателно изчуквано и преработвано в ламарина, чиято дебелина е следено да бъде еднаква навсякъде. След отсичането отделните екземпляри били грижливо отрязвани почти до зрънчестия кръг, ограничаващ полетата с изображенията върху лицето и опакото. Дебелината, до която е била изчуквана сребърната ламарина, и диаметрите на печатите са били изчислявани в такова съотношение, че след въпросното орязване монетите да получат тегло, близко до теоретичния тегловен стандарт и да не се налага претеглянето поотделно на всеки готов екземпляр. И наистина в повечето случаи тази близост е била постигана. Понякога обаче поради недогледане отклонения били допускани.

Така например, споменатата по-горе найлека монета от находката (инв. № 618) е била отсечена от парче сребърна ламарина, значително по-тънко от нормалната, найтежката пък (инв. № 602) не е била достатъчно грижливо орязана и част от метала извън зрънчестия кръг е останал, което е довело до увеличаване на теглото ѝ (обр. 1 *ж*).

Трябва да отбележим, че всички екземпляри от находката са изработени, общо взето, твърде грижливо, т. е. отсечени са със старателно гравирани печати. За отсичането на тези 41 екземпляра са били използувани 39 лицеви и 36 обратни печата. Този факт показва, че в същност сребърното монетосечене на Михаил Шишман е било със значително по-голям обем, отколкото може да се съди по количеството на достигналите до наши дни екземпляри. Същата изненадваща на пръв поглед констатация беше направена и за грошовете от типа Иван Александър — сам въз основа на данните от находката от с. Айдемир. Там 90-те екземпляра са отсечени посредством 65 лицеви и 61 обратни печата.[10]

Причината за рядкото намиране в наши дни на грошовете на Михаил Шишман беше обяснена още при публикуването на находката от с. Айдемир, като бе установено, че от тях 12 екземпляра са били препечатани в монети от типа Иван Александър — сам.[11] Ясно е, че след възцаряването на Иван Александър попадналите в държавната хазна грошове на Михаил Шишман са били масово преотсичани в такива от типа Иван Александър — сам. Този факт може да се обясни с политически мотиви, свързани с възцаряването на новия владетел.[12]

Още от пръв поглед личи, че изображенията на всички сребърни монети на Михаил Шишман имат еднакви стилови белези.[13] Тази стилова близост е толкова явна, че дори можем да предположим, че печатите, използувани за тяхното отсичане, са дело на един гравьор. По-важно в случая обаче е, че това наблюдение ни позволява да възприемем със сигурност цялото сребърно монетосечене на Михаил Шишман като производство на една монетарница. В нея, изглежда, са отсечени и монетите от типа Иван Александър—сам, за което свидетелствува споменатото ѝм масово препечатване върху екземпляри на Михаил Шишман.

Най-естествено е да се приеме, че въпросната монетарница се е намирала в столицата Търново. Но ако фактът, че известните досега

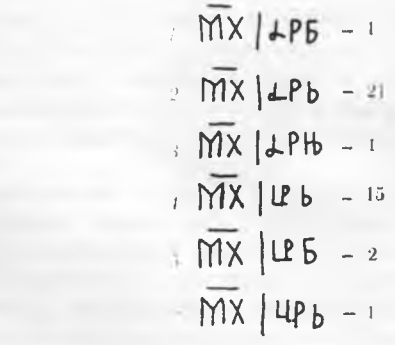

● *Обр. 2. Варианти на надписа върху опакото на сребърните монети на цар Михаил Шишман от находката от с. Троица, Шуменски окръг. Fig. 2. Variantes de l'inscription sur le revers des monnaies d'argent du tsar Mihaïl Šišman de la trouvaille du village Troica, d partement de Šumen*

само две колективни находки от грошове на Михаил Шишман и на Иван Александър — сам (от с. Троица и от с. Айдемир) произхождат от Североизточна България, не е резултат на случайност, би могло да се допусне, че тази монетарница се е намирала в някой от значителните градски центрове в този район, най-вероятно Дръстър.[14]

Накрая ще се спрем на вариантите на надписите върху обратните страни на монетите от находката от с. Троица. Тъй като във всички случаи името Михаил е предадено съкратено — само с буквите МХ, по-голям интерес представлява начинът на изписване на монограма на титлата ЦАРЬ. Различават се шест варианта в изписването му при всичките 41 екземпляра (обр. 2). Находката от с. Троица потвърждава констатацията на Н. Мушмов,[15] че единствено при сребърните монети на Михаил Шишман понякога в монограма на титлата „цар" е включена и буквата А (вариант 1—3). Така е при 24 екземпляра, което показва, че включването на буквата А е направено съзнателно, а не е случайно допусната грешка. Последната буква от титлата е Ь. При варианти 1 и 5, т. е. при 3 екземпляра чрез поставяне на горна хоризонтална хаста надясно, тази буква е превърната в Б и надписът в развита форма от МНХАНЛ ЦАРЬ се превръща в МНХАНЛ ЦАРЬ БЛГАРОМЬ. Това разнообразие в изписването на титулатурата на владетеля доказва, че гравьорът не е следвал задължителен шаблон при изрязването на надписите, а е решавал сам как да постъпи при изготвянето на отделните монетни печати.

Каталог

1. Лице. IC/XC. Христос с дълги коси и брада, нимб, туника и мантия, седнал на трон с високо облегало, насреща. С дясната ръка благославя, а с лявата държи върху коленете си евангелие.

Опако. . Царят с раздвоена брада и мустаци, яздещ кон, надясно. Той е със стема, сакос и лорос. В дясната ръка държи скиптър с кръст на върха. Инв. № 587, 0,02—0,021 м, 1,54 г (обр. 1 *а*). От същата двойка печати още 1 монета, инв. № 613, 0,02—0,021 м, 1, 45 г.

2. Лице. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Опако. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Инв. № 591, 0,022—0,023 м, 1,62 г.

От същата двойка печати още 1 монета, инв. № 615, 0,02—0.021 м, 1,72 г (обр. 1 *б*).

3. Лице. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Опако. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Инв. № 579, 0,022—0,023 м, 1,71 г (обр. 1 *в*).

От същия опак, но от друг лицев печат още 1 монета, инв. № 582, 0,021, м, 1,73 г.

4. Лице. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Опако. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Инв. № 586, 0,022—0,023 м, 1,66 г.

От същия опак, но от друг лицев печат още 1 монета, инв. № 590, 0,022—0,024 м, 1,70 г.

5. Лице. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Опако. Надписът и изображението като при № 1, но от друг печат.

Инв. № 600, 0,022 м, 1,73 г (обр. 1 *г*).

От същия опак, но от друг лицев печат още 1 монета, инв. № 607, 0,021—0,022 м, 1,78 г.

6. Още 31 монети с изображения върху лицето и опакото като при № 1, но от различни двойки печати, както следват:

инв. № 578, 0,022—0,023 м, 1,61 г (обр. 1 *д*),
инв. № 580, 0,021—0,023 м, 1,72 г,
инв. № 581, 0,021—0,023 м, 1,77 г (обр. 1 *е*),
инв. № 583, 0,022—0,023 м, 1,82 г,
инв. № 584, 0,022—0,023 м, 1,59 г,
инв. № 585, 0,022—0,024 м, 1,74 г,
инв. № 588, 0,021—0,022 м, 1,51 г,
инв. № 589, 0,022—0,024 м, 1,76 г,
инв. № 592, 0,021—0,023 м, 1,78 г,
инв. № 593, 0,021—0,023 м, 1,68 г,
инв. № 594, 0,021—0,022 м, 1,59 г,
инв. № 595, 0,021—0,023 м, 1,59 г,
инв. № 596, 0,020—0,021 м, 1,42 г,
инв. № 597, 0,021—0,022 м, 1,61 г,
инв. № 598, 0,020—0.021 м, 1,29 г,
инв. № 599, 0,021—0,022 м, 1,65 г,
инв. № 601, 0,022—0,023 м, 1,29 г,
инв. № 602, 0,021—0,025 м, 1,83 г (обр. 1 *ж*),
инв. № 603, 0,021—0,022 м, 1,63 г,
инв. № 604, 0,020—0,022 м, 1,62 г (обр. 1 *з*),
инв. № 605, 0,021—0,022 м, 1,32 г,
инв. № 606, 0,021—0,023 м, 1,66 г,
инв. № 608, 0,021—0,022 м, 1,66 г (обр. 1 *и*),
инв. № 609, 0,020—0,022 м, 1,68 г,
инв. № 610, 0,021—0,023 м, 1,72 г,
инв. № 611, 0,020—0,022 м, 1,30 г,
инв. № 612, 0,021—0,022 м, 1,49 г,
инв. № 614, 0,021—0,022 м, 1,68 г (обр. 1 *к*),
инв. № 616, 0,020—0,021 м, 1,64 г,
инв. № 617, 0,021—0,022 м, 1,73 г,
инв. № 618, 0,020—0,021 м, 0,92 г.

[1] Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 94—96.

[2] Вж. бюлетините за колективните находки в ИАД и ИАИ. Един сребърен грош на Михаил Шишман е известен единствено от колективната находка от монети на Иван Александър от с. Айдемир, Силистренски окръг: В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. — Нумизматика, 1979, 3, с. 22—32.

[3] T. Gerasimov. Trésors monétaires trouvés en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. — ИАИ, XXXV, 1979, p.136.

[4] Сведенията за обстоятелствата на намиране на находката, както и за нейното цялостно съдържание дължим на д-р В. Хараланов от Шумен, комуто изказваме най-дълбока благодарност.

[5] Вж. тук: К. Константинов. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. — Археология, 1980, 4, с. 56.

[6] Същото наблюдение може да се направи и върху находката от с. Айдемир, вж.: В. Пенчев. Цит. съч., с. 22—23. В нея всичките (90) сребърни монети от типа Иван Александър — сам, както и единствената на Михаил Шишман са много добре запазени, въпреки че между времето на тяхното отсичане (1300—1337) и на укриването на находката (50-те—60-те години на XIV в.) има около две десетилетия.

[7] В. Пенчев. Цит. съч., с. 22.

[8] Напр. Н. Мушмов. Цит. съч., с. 89. Описаните там две сребърни монети на Тодор Светослав имат тегло 1,60 и 1,64 г. Средното тегло на шестте единични екземпляра грошове на Тодор Светослав от сбирката на Националния исторически музей, София, е 1,59 г.

[9] Това е съвсем сигурно, например, за грошовете от типа Иван Александър — сам. Данните за теглата на отделните екземпляри от находката от с. Айдемир показват долна граница 1,23, а горна — 1,93 г: В. Пенчев. Цит. съч., с. 26—30.

[10] Пак там, с. 23.

[11] Пак там, с. 23, 26—30. Малобройността на достигналите до нас грошове от типа Иван Александър — сам може лесно да се обясни с чисто икономически причини. След въвеждането (след 1337 г.) на много по-масовия и с по-леки тегловни стандарти тип на Иван Александър с Михаил Асен те, като по-стари, по-тежки и по-качествени монети са били изтеглени от обръщение и унищожени.

[12] Както е известно, Иван Александър идва на власт след преврат, с който е отстранен от трона най-големият син на Михаил Шишман — сръбското протеже Иван Стефан. Иван Стефан е бил обявен

за съцар на Михаил Шишман още в началото на неговото управление (скоро след 1323 г.).

[13] Това се отнася не само за монетите от находката от с. Троица, но и за всички познати ни единични екземпляри от музеите и от частни сбирки.

[14] Интересно е обстоятелството, че сред публикувания нумизматичен материал от разкопкит на Царевец няма сребърни монети на Михаил Шишман и на Иван Александър—сам, вж. Т. Герасимов. Монетите от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С. 1978, с. 222—239.

[15] Н. Мушмов. Цит. съч., с. 94.

Trouvaille de monnaies d'argent du tsar Mihaïl Šišman

VL. PENČEV

(Résumé)

La trouvaille publiée est la seule connue jusqu'à présent, comprenant des monnaies d'argent du tsar Mihaïl Šišman (1323—1330). Elle provient de la région du village Troica près de Preslav et, outre ces 41 monnaies, contenait également des monnaies d'or byzantines d'Andronic II Paléologue (1295—1320). Pour la frappe des 41 monnaies effectives, on a utilisé 39 coins monétaires de face et 36 de revers. Les monnaies étaient frappées d'après le système *al pezzo*, le standard de poids théorique étant 1,60 g. Tel est le standard de poids des monnaies d'argent du type Ivan Alexander-seul (1330—1337) et probablement des monnaies d'argent du tsar Todor Svetoslav (1300—1322). Il s'ensuit que le monnayage d'argent bulgare pour une période d'environ quatre décennies a eu un standard de poids solidement établie et constant — environ 1,60 g.

Toutes les monnaies d'argent de Mihaïl Šišman possèdent les mêmes traits stylistiques. Ceci montre qu'elles ont été frappées dans un même atelier monétaire qui se trouvait peut-être dans la capitale Tărnovo. Toutefois, la propagation des monnaies en question en Bulgarie du Nord-Est n'exclut pas la possibilité qu'elles fussent frappées dans un des grands centres urbains dans cette région — le plus vraisemblablement Drăstăr (Silistra).

Критика и рецензии

ТЕОФИЛ ИВАНОВ. АБРИТУС. РИМСКИ КАСТЕЛ И РАННОВИЗАНТИЙСКИ ГРАД В ДОЛНА МИЗИЯ. I. Топография и укрепителна система на Абритус. София, 1980. 253 с.(рез. на англ. ез.)

Името на римския град-крепост Абритус навлезе в научната литература отдавна, но определена и конкретна представа за него се добива едва след локализирането му при Разград. Заслуга за това безспорно има Т. Иванов, който откри и правилно интерпретира в 1954 г. латинския надпис с името на града. В продължение на близо 20 години разкопките на разградския Хисарлък дадоха богат археологически материал, пълното публикуване на който започва с рецензирания първи том на „Абритус". Той е посветен на укрепителната система и това е логично и напълно оправдано не само защото тя бе най-пълно и цялостно проучена, но и защото предлага опорни точки за датировката, за характеризиране на хронологическото развитие на строителната култура през римската епоха и т. н.

Изследването е построено на базата на ясна и логична структура. След като в кратък увод (с. 7—9) авторът запознава читателите с историята на проучванията, в глава първа се спира на оскъдните данни за наличието на живот преди появата на Абритус (с. 10—14). Основание за това му дават останките от сива предримска тракийска керамика (IV в. пр. н. е.) и намирането на преупотребения в настилката на трикорабната базилика гръцки надпис от времето на тракийския династ Реметалк II (началото на I в. на н. е.) Установяването на предримски културен пласт под рушевините на Абритус може да се смята за доказано, но твърдението, че това е селище, трябва да бъде изяснено и доказано при бъдещите разкопки Ограниченият характер на сондажа, в който е открита ранната керамика, може да бъде и указание за строежи от друг характер (например за светилище и едно такова предположение намира основание в споменатия гръцки надпис, който е бил издялан без съмнение върху античен жертвеник).

Втората глава (с. 15—25) е посветена на въпроса за локализирането на Абритус. Разсъжденията на автора са познати от по-ранните му публикации, но сега те са допълнени и конкретизирани с нови наблюдения и сравнителен материал. Т. Иванов подлага на детайлен анализ историческите събития, свързани с името на града, допълва ги с данни от епиграфските материали, привежда всички антични писмени извори и накрая прави уместни съпоставки с по-късни географски карти, на които е запазено това име и посочено приблизително там, където сега се намира Разград. След неговите заключения едва ли ще се намери изследвач, който да поддържа старите становища или да търси други решения по този въпрос.

Описанието на местоположението и укрепителната система на Абритус се съдържа в трета глава (с. 26—152). Това авторът е направил научно издържано и с професионална вещина. Последователно са разгледани северната, източната, южната и западната стена, като са проследени характерните черти на крепостната кургина и останалите укрепителни елементи — порти, кули, потерни, стълби и пр. Изложени са всички необходими данни, за да се пристъпи към обобщаване, което авторът прави в края на главата (с. 143—152). Строителната характеристика на крепостната система показва единство на градежа, който е изпълнен изцяло в опус имплектум. Трябва да се отбележи, че независимо от стриктното придържане към утвърдените антични норми строителите са проявили известна своя творчески подход при градежа. Това се вижда както при начупването на източната стена съобразно с релефа на местността, така и в прилагането на различни дебелини на зида — 2,85 м при най-уязвимата южна стена и 2,10 м при естествено защитената източна стена.

Безспорно най-голям интерес представляват формите и плановете на крепостните елементи и сред тях на първо място на портите. В четирите порти на Абритус е използуван само един план. Това е порта, образувана от едно правоъгълно помещение и имаща две врати — външна (катаракта) и вътрешна (двукрила). Затова пък този разпространен и елементарен тип е представен в няколко варианта и това още веднъж подчертава конкретния подход на строителите във всеки отделен случай. В най-опростен вид този план е приложен на източната стена, като за защита на портата са били използувани ъгловата кула (№ 10) и U-образната кула (№ 11), без да са в непосредствена и конструктивна връзка с входа. От своя страна южната порта изцяло е изнесена пред външното лице на курtината и сама играе ролята на активно действуваща кула, т. е. налице е една типична порта-кула. Заедно с двете фланкиращи я U-образни кули (№20 и 21) и вдадена малко навътре в цялостната отбрана на крепостта, тя е могла успешно да бъде защищавана. Много по-сложна е била плановата схема на северната и западната порта. За тяхната защита пред входното пространство са били долепени по две U-образни кули, конструктивно и идейно обединени с пропугнакулума. Това са завършени планове от военно-тактическа гледна точка.

Четирите порти на Абритус поставят извънредно важния въпрос за тяхното обемно-пространствено оформление във височина. Докато възстановяването на южната и източната порта като единни кули-порти може да се приеме безусловно, буди недоумение графичната реконструкция на северната порта (с. 227—228, арх. Д. Василева). В предложе-

ния чертеж не е взето под внимание наличието на пропугнакулум, като бойната пътека е представена непрекъсната от вътрешната страна на привратните кули и над входния отвор. Така остават неразрешими редица проблеми, свързани с оформлението на входното пространство, с необходимостта от помещения за издигане на катарактата и за поместване на подемните механизми. Явно е, че над пропугнакулума е задължително издигането на един или два етажа, които заедно с горните етажи на привратните кули са образували единно и ефикасно от гледна точка на отбраната цяло.

Прави впечатление малкият брой крепостни стълби (в сравнение с Диоклецианопол например) и най-вероятното предположение е, че достъпът до бойната пътека на стената е ставал чрез кулите, които са твърде многобройни (35) за сравнително малката площ на кастела. Откритите кули са от три основни типа — ветрилообразни (по ъглите), U-образни и правоъгълни (по фронта). Кулите от първите два типа са твърде стандартни както по план, така и по размери, докато правоъгълните се различават помежду си. Тези по източната крепостна стена трябва да се възприемат като архаичен отглас от по-ранна епоха, и то приложени от тази страна, където на отбраната се е гледало с известно пренебрежение поради естествената защитеност. По-другояче стои въпросът с двете големи и мощни правоъгълни кули на южната стена. Мнението на автора, че те са използувани и са „изпълнявали функцията на складове за бойни и хранителни припаси" (с. 149), е доста едностранчиво. В същност те са съчетавали три функции: на складове (най-долния етаж), на казармени помещения (горните етажи) и на бойна кула (като цяло). Трябва да се предполага, че те са били подготвени за кръгова отбрана, т. е. изпълнявали са функциите на донжони в случай на необходимост.

Твърде оригинална е четвъртата глава на книгата, разглеждаща развитието на римската укрепителна система (с. 153—226). В нея авторът прави подробен преглед на укрепителните съоръжения от различни области на римската империя в Европа, Африка и Азия, като основната му цел е да потърси убедителни аналогии за укрепителната система на Абритус (или както той условно я нарича „система Абритус"). И в крайна сметка да обоснове своята предварителна датировка — края на III в. (с. 221). На пръв поглед този преглед излиза извън рамките на изследването, но при по-голямо задълбочаване ще се види, че на негова основа изпъкват още по-релефно общите черти и различия на укрепителните съоръжения на Абритус в сравнение с тези от останалите райони на империята както по отношение на географското им разположение, така и по отношение на хронологическото им развитие. Може само да се посочи, че описанията са направени малко несистематизирано и разтеглено, при което се губи общата представа за паметниците, липсва обобщаващата преценка на автора и се явяват нежелателни повторения. Независимо от това тази част на книгата е твърде ценна при очевидната липса на обобщаващи съчинения за римската укрепителна система на български език.

Проследявайки особеностите на римските крепостни строежи, Т. Иванов изяснява линията на развитието, която го води до правилния извод — характерните черти на градежа, наличието на силно издадени и с модерна за времето си форма бойни кули, сложната комбинация между различните типове кули и пр. говорят за един по-късен етап на фортификационна практика. Тези наблюдения, съчетани с данните от археологическите напластявания, от употребените в зида като сполии надгробни релефи и надписи, дават основание крепостната стена на Абритус да бъде поставена „най-рано в навечерието на готското нашествие в 250 г. и с още по-голяма сигурност след него... (втората половина на III в.)" (с. 225), с което ние можем да се съгласим.

Трябва да се подчертае, че както по отношение на отделните елементи, така и в съчетаването помежду им Абритус намира своите най-близки паралели в редица крепости от Горна и Долна Мизия (при с. Хърлец, Врачански окръг, Улпия Ескус при с. Гиген, Нове при Свищов, Ятрус при с. Кривина, крепостта при с. Войвода, Шуменски окръг, и др.), а също така от Малка Скития (Тропеум Траяни, Капидава, Улметум, Диногеция и др.). Това дава основание да се търси очертанието на творчески активен и обособен регион в римската империя в областта на военно-отбранителното строителство.

Макар и накратко, Т. Иванов се спира върху измененията, които настъпват в крепостната система на Абритус през периода на късната античност и ранновизантийската епоха. Това са значителните преправки, извършени в други техники, зазиждането и изолирането на някои порти и потерни, измененията в суперструкциите на някои кули и порти и пр. Това е доказателство за важната роля, която крепостната стена продължава да играе в продължение на няколко века до окончателното ѝ разрушаване в края на VI в. от славяни и авари.

Книгата на Т. Иванов е богато илюстрирана със снимки (включително и цветни), с точни и ясни чертежи, което значително подсилва познавателния ѝ характер. Ярко се откроява присъствието на един внушителен, добре проучен и вярно интерпретиран паметник. А като се има пред вид, че досега в българската археологическа литература липсват изследвания върху цялостни укрепителни системи (въпреки многобройните проучвани обекти), нейното значение се засилва още повече като пионерска стъпка в изследването на римската урбанизация.

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

X международен симпозиум по енеолита и бронзовата епоха на Европа

От 8 до 12 април 1980 г. в град Лацизе край Верона, Италия, се състоя X международен симпозиум по проблемите на енеолита и бронзовата епоха на Европа. В работата на симпозиума взеха участие 42 учени от България, СССР, Полша, Чехословакия, Унгария, ГДР, Румъния, Югославия, Швейцария, ФРГ и Италия.

Основна тема на юбилейното заседание бяха проблемите на хронологията, периодизацията и терминологията на енеолита и бронзовата епоха с оглед на днешното състояние на изследванията.

Двата обобщителни уводни доклада — на Е. Н. Черних (СССР) и на Х. Квита (ГДР), дадоха общоисторическа насоченост на работата на симпозиума, която се проследяваше като водеща нишка в цялата по-нататъшна работа. В докладите си Х. Квита (ГДР) и В. Папе (ФРГ) направиха критична преценка на използуваните днес начини на датиране и основаващите се на тях хронологически системи — „къса", „C_{14}" и „калибрирана". Отново бе подчертано, че радиовъглеродните дати не могат да бъдат употребявани без калибрация, тъй като с одревняването на пласта, от който произхождат пробите C_{14}, тези дати все повече се отдалечават от реалните календарни дати. Те могат да бъдат използувани само след калибриране. Необходимата за целта калибрационна крива, валидна и за Европа, е вече публикувана. Също така нямат реална практическа стойност и единичните дати. Относителна сигурност се получава само при серии от дати от даден обект или за даден период, защото позволяват да се направи преценка, дали са се намирали в сферата на някакви археомагнитни или други нарушения, влияещи върху съдържанието на C_{14} в атмосферата и деформиращи резултатите от радиовъглеродното датиране. В. Папе предложи нов начин за обработка на сериите от C_{14} дати, а именно посредством хистограми, в резултат на което се намалява статистическата грешка (±), получавана при обработката на C_{14}-датите, от 28—30 на 5—10%. По този начин той получава хистограма на реалния хронологически диапазон на дадена култура и възможните й допирни точки и взаимоотношения със съседните култури. Получените резултати са проконтролирани с помощта на сравнителен археологически материал и не противоречат на резултатите от теренните проучвания.

В своя доклад „Методически проблеми на периодизацията на древната метална епоха в Източна и Югоизточна Европа" Е. Н. Черних застъпи становището, че възприеманите в праисторията периодизационни системи трябва да се базират на възможно най-всеобхватни историко-културни критерии. Такъв критерий, например, е металургията и нейното развитие. Около големите металодобиващи или металопреработващи центрове възникват големи обединения, като Балкано-Карпатската или като Циркумпонтийската металургична провинция. Целесъобразно е периодизациите да се разработват не на базата на локалните явления, както това се прави досега, а в широките рамки на действието на тези крупни явления. Само така може да се постигне очакваното уеднаквяване и задоволително координиране на европейските периодизационни системи.

След този доклад последователно бяха разгледани проблемите, свързани с хронологията и периодизацията на енеолита и ранната бронзова епоха в отделните страни. На хронологията на тези епохи на Балканския полуостров бяха посветени докладите на Х. Тодорова и на Р. Катинчаров (България), Е. Комша (Румъния) и на Б. Брукнер, на Н. Тасич, на С. Димитриевич и на М. Гирич (Югославия). За отбелязване е единодушието на докладчиците относно относителната хронология на развитието в рамките на Балканския полуостров и отсъствието на координация в периодизационните интерпретации, водещи до неточности. Така например, културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI, се счита в Румъния за късноенеолитна, а в България — за късноенеолитна при пълно типологическо единство на комплекса от двете страни на р. Дунав. Изключение съставляваше и мнението, изложено от Ст. Димитриевич (Югославия), който, придържайки се към късата хронологическа система, предложи неприемливи от стратиграфска гледна точка синхронизации между културите Салкуца, Тисаполгар и Баден.

Друга голяма група образуваха докладите, посветени на хронологията и периодизацията на културите от Северна Средна Европа. За проблематиката на Полша доклад изнесе Я. Махник със съдоклади на А. Махникова и В. Войтеховски, а за тази на Чехия — М. Бухвалдек и В. Моуха. Докладите дадоха за пръв път възможност да бъдат проследени редица исторически процеси, намерили място в тази част на света през V — III хилядолетие пр. н. е.

Приносен характер в това направление имаха и докладите на специалистите от Словакия

Б. Новотни, Й. Владар и В. Павукова. Показаните от тях данни и стратиграфски наблюдения представляват солидна база за синхронизации със съседните страни. Чрез тях в крайна сметка могат да бъдат проследени големи трансевропейски етнокултурни хоризонти, което значително улеснява изграждането на обща хронология и периодизация на праисторията на Средна и Югоизточна Европа.

В дискусията около тази група реферати бе подчертано, че не само типологията на керамиката, но и данните за останалите съставки на културата — икономика, изкуство и пр. — могат успешно да служат в разработването на периодизационната проблематика.

От особена важност за хронологията на Южна Средна Европа бяха докладите на унгарските археолози. Основният доклад бе изнесен от Н. Калиц, а съдокладите — от Р. Шрайбер, П. Патай, Т. Ковач и Г. Банди. Обширният синтез на досегашните изследвания, направен от Н. Калиц, бе отразен в прецизна хронологическа таблица, която бе възприета със задоволство от всички участници в симпозиума и вероятно ще служи на идните поколения като основен периодизационен документ.

Праисторическото развитие на разгледаните етапи на територията на ФРГ и ГДР бе разгледано в докладите на Е. Шуберт, Х. Ю. Хундт (ФРГ) и Д. Мюлер (ГДР).

С особен интерес бе посрещнат докладът на Л. Фазани и Б. Баголини (Италия), който представлява първи опит за изработване на периодизационна система на праисторическите култури в Северна Италия, които досега се считаха за недостатъчно изучени. За съжаление тяхното реално обвързване с развитието в Средна и Югоизточна Европа все още създава трудности и предложените синхронизации остават в областта и хипотезите.

Състоялите се разисквания показаха голямото значение на тазгодишното заседание. То се състои в решителното преодоляване на традиционните, чисто емпирически пътища на изследване, доскоро характерни за европейската праистория, и преминаването към широки обобщителни проучвания, засягащи най-широки територии. Немалък принос за това положително развитие имат ежегодно провежданите симпозиуми, където се докладваха и обсъждаха всички постигнати за изтеклата година резултати. Това създаваше с нищо незаменимата сравнителна база, тъй необходима за всяко археологическо изследване. Резултатите от 10-годишната работа на симпозиума, показани на юбилейното му заседание, отразяват високото методическо ниво на съвременните праисторически изследвания в Югоизточна Европа.

Х. ТОДОРОВА

III международен конгрес по тракология

След учредителния I конгрес по тракология в София през 1972 г. и II конгрес в Букурещ през 1976 г. III международен конгрес по тракология съобразно възприетата периодичност (на 4 години) се проведе във Виена от 2 до 6 юни 1980 г. Той бе организиран от Австрийската академия на науките, Института по тракология при БАН и Българския научноизследователски институт във Виена. Конгресът бе посветен на делото на големия австрийски учен В. Томашек, чийто труд „Древните траки", публикуван преди около 90 години, сложи началото на сериозни проучвания по проблемите на тракологията.

В конгреса взеха участие към 150 научни работници — историци, археолози, езиковеди, историци на изкуството, на религията, епиграфи, нумизмати — от много страни: България, чиято най-многобройна делегация (към 50 души) реално отразява подема в тракологичните изследвания у нас през последните години, Австрия, Румъния, СССР, Югославия, Гърция, Полша, ГДР, ФРГ, Англия, Франция, Холандия, Швейцария, Япония, Италия.

Конгресът се проведе под патронажа на министъра на науката на Австрия г-жа Херта Финберг и председателя на Австрийската академия на науките проф. Херберт Хунгер. На тържественото откриване на конгреса в Австрийската академия на науките в своите встъпителни думи и двамата подчертаха мястото и значението на Виена в развитието на интересите към тракологичните изследвания, което я прави естествен център на един конгрес по тракология, към което се прибавят и извънредно активните научни връзки между Австрийската академия на науките и Българската академия на науките.

Тези идеи намериха израз в програмата на първото пленарно заседание на конгреса, посветено на делото на В. Томашек. То бе открито с доклад на проф. А. Фол (НРБ) „В. Томашек и съвременната тракология", последван от докладите на проф. Л. А. Гиндин (СССР) „Реконструкция на тракийския език в трудовете на В. Томашек", на проф. Хр. Данов (НРБ) „Тракологичните изследвания и австрийската историческа наука", на проф. Д. Берчу (Румъния) „В. Томашек и румънската тракология", на проф. К. Влахов (НРБ) „В. Томашек като създател на тракийското езикознание", на проф. Ф. Папазоглу (Югославия) „Делото на В. Томашек в областта на историческата география и топографията на Балканския п-в", на Т. Д. Златковска (СССР) „В. Томашек, културното наследство на траките и съвременната етнография". От предвидените не бе изнесен докладът на проф. Р. Хошек (Чехословакия) „Приносът на чешките учени в областта на тракологията".

Докладите представиха завършена картина на различните страни от дейността на В. Томашек в областта на тракологията и

поставиха въпроса за по-цялостно изследване на неговото богато на идеи творчество, все още не напълно известно на съвременното поколение учени. Принос в това отношение бе отпечатването на неговия труд „Древните траки" (по фотомеханичен начин от оригиналното издание), раздаден на всеки от участниците.

Деловата работа на конгреса протече в четири секции: „Лингвистика и ономастика", „Етнография и антропология", „История и археология", разделена на две поради многочислените доклади, и „Културно-историческо антично наследство в Югоизточна Европа".

В секцията „Лингвистика и ономастика" могат да се отбележат докладите на акад. Вл. Георгиев (НРБ) „Тракийският език", на проф. Г. Михаилов (НРБ) „Епиграфиката в Тракия", на проф. Ив. Дуриданов (НРБ) „Личните имена във Витиния", на чл.-кор. В. Бешевлиев (НРБ) „Името Пулпуде а", на Св. Янакие а (НРБ) „По въпроса за хронологията на тракийските местни имена с втора съставна част -брия", на Г. Матев и А. Матев (НРБ) за една хипотеза относно разчитането на известния диск от Фестос.

В секцията „Етнография и антропология" бяха изнесени помалко доклади. Могат да се отбележат тези на В. Герасимова-Томова (НРБ) „Нови данни за тракийската религия и етнография", на Н. И. Ксиротирис „По някои въпроси за антропологията на траките", на проф. Ч. Погирк (ФРГ) „Предлатински субстрати в Източна и Западна Румъния". Тясно свързани с тази тематика и като нейно продължение се оформиха докладите в секцията „Културно-историческо антично наследство в Югоизточна Европа" на проф. В. Тъпкова-Заимова (НРБ) „Тракийското наследство (исторически и културни аспекти)", на М. Станчева (НРБ) „Някои явления на местната култура в Тракия през късната античност", на проф. А. Милчев (НРБ) „Тракийското наследство в ранносредновековната българска култура", на Ф. А. Мареш (Австрия) „Славянски имена на растения у Диоскорид", на С. Стати (Италия) „Румънски думи от тракийски произход", на доц. Ив. Георгиева (НРБ) „Някои аспекти на континюитета на античната култура в България", на проф. М. Велева (НРБ) „Наследството на тракийското село в народната българска култура", на проф. Р. Гандева (НРБ) „Тракия в римската поезия (природа, митология, население, история)", на Л. Брашованова (НРБ) „Орфей в европейското музикално творчество", на З. Попова (НРБ) „По въпроса за траките в творбите на Хораций", на Е. Нинова (НРБ) „Проблемът за хуманизма в орфическите култове", на Цв. Лазова (НРБ) „По някои аспекти на литературната дейност в писмените извори в Тракия от V в. на н. е.", на П. Горбанов (НРБ) „Дионисови мистерии в римската провинция Тракия", на К. Порожанов (НРБ) „Корабоплаване и търговия на населението по Черноморското крайбрежие на древна Тракия с народите от Източното Средиземноморие през XVI—XII в." и др.

Най-многобройни бяха докладите по археология и по история. Тук намериха място много съобщения за нови находки, за нови резултати в проучването на античните извори, на отделни периоди от историята на древна Тракия и на съседните балкански народи, на взаимоотношенията на траките и другите народи.

Акад. А. Бенац (Югославия) говори по „Някои изследователски проблеми относно генезиса на илири и траки", проф. Г. И. Георгиев (НРБ) за „Праисторическото развитие в България и връзките със съседните области", Я. Г. П. Бест (Холандия) за „Праисторическият некропол във Варна и неговото историческо значение", Х. Тодорова (НРБ) за „Преходът от енеолита към бронзовата епоха в България и проблема за етногенезиса на траките", проф. Р. Вулпе (Румъния) за „Краят на културата Ариус-Кукутени-Триполие и появата на първите индоевропейци в Карпато-балканските области", Я. Лихардус (ФРГ) за „Погребален ритуал от ранномедната епоха в западночерноморските области", Ив. Иванов (НРБ) за „Социалното и икономическото развитие в българските земи през енеолита в светлината на разкопките на некропола във Варна", акад. М. Гарашанин (Югославия) „За етническата принадлежност на населението от среднобалканските области през бронзовата епоха", М. Корфман (ФРГ) за „Поселищният живот през раннобронзовата епоха в тракийско-анатолийската погранична област", проф. М. Петреску-Дъмбовица (Румъния) за „Проблеми на колективните находки от бронзовата епоха с едновременните култури в Дунавско-карпатската област", проф. Л. Прес (Полша) за „Трако-егейски контакти през бронзовата епоха", Р. Катинчаров (НРБ) за „Проблемите на бронзовата епоха в Югоизточна Европа".

Докладите на българските праисторици разкриха големите постижения на нашата наука в проучването на енеолита и на бронзовата епоха. Резултатите от тези проучвания коригираха стари хронологии, по нов начин разкриха нивото на културата на тракийските земи, показаха водещата роля на тази култура по отношение на културата на съседни области.

Проф. М. Сакелариу (Гърция) говори за „Траки и пелазги в Гърция към края на микенската епоха", проф. Е. Кирстен (Австрия) за „Отношенията в раннопериодическо време между траки и елини в светлината на историческата география", К. А. Уердл (Англия) — за разкопките в Северна Гърция, Ив. Венедиков (НРБ) за „Миграциите в Югоизточна Тракия", проф. Е. С. Голубцова (СССР) за „Тракийската община в Мала Азия", доц. Вл. Попов (НРБ) за „Трако-анатолийските отношения", М. Лазаров (НРБ) за „Корабоплаването покрай тракийското крайбрежие по Евксинския Понт преди гръцката колонизация", И. К. Дръган (Италия) за „Областите, обитавани от траки", К. Марков (НРБ) за „Икономическо и културно проникване в елинските колони по егейското крайбрежие на Тракия през VII—III в.", проф. Д. Берчу (Румъния) за „Открити надписи във Вилча с гръцки и латински букви и държавната традиция у гето-даките", проф. Дж. Грифит (Англия) за „Митът за Борей и Орития в литературата и изкуството", К. Йорданов (НРБ) за „Етнонимите „гети" и „даки", Зл. Гочева (НРБ) за „Ранногръцките предания относно тракийската религия".

Акад. Е. Кондураки (Румъния) говори за „Някои аспекти на политическата и военна стратегия на Буребиста и Децебал по Долни Дунав", доц. Л. Гетов (НРБ) за „Политическата история на Тракия в началото на елинистическата епоха", М. Хатцопулос (Гърция) за „Политархите във Филипопол", проф. Б. Гавела (Югославия) за „Келтски държавни образувания и царе в Тракия",

проф. В. Велков (НРБ) за „Тракийския град Кабиле“, Ю. Б. Колосовска (СССР) за „Траките в римска Панония“, проф. М. Дои (Япония) за „Въстанието на Спартак и древна Тракия“, проф. Р. Тиомф (Франция) за „Спартак между змията, жената и коня“, Е. Вебер (Австрия) за „Тракийски войници на римска служба (по надписи от Карнунтум)“, на К. Преда (Румъния) за „Гето-дакийските монети от римски тип от времето на републиката“, Й. Юрукова (НРБ) за „Нови нумизматични данни върху историята на Тракия“, Н. де Врис (Холандия) за „Положението на жената в тракийското общество“, проф. Р. А. Томлинсън (Англия) за „Тракийски култови места в Северноегейската област“, доц. М. Тачева-Хитова (НРБ) за „Паметниците от римско време като извор за религиозната история на древна Тракия“, Ив. Маразов (НРБ) за „Следи от индоевропейски обичаи от типа „ашвамеда“ и „пурушамеда“ в тракийската религия“, Д. Самсарис (Гърция) за „Култът на Тракийския конник в долината по долното течение на р. Струма“, Г. Китов (НРБ) за „Тракийската надгробна архитектура“, П. Делев (НРБ) за „Мегалитната култура в Тракия“, Д. Джонова (НРБ) за „Едно подземно светилище в кладенец от протосардински тип от късната бронзова епоха“, Г. Александров (НРБ) за „Римският град Монтана“.

И. Дориг (Швейцария) говори за „Мястото на Тракия в политиката на Атина от класическата епоха“, А. Бонев (НРБ) „По въпроса за егейски реминисценции в културата на траките от класическата епоха“, Х. Щиглиц (Австрия) за „Новите разкопки в Карнунтум“, обект в Австрия, който бе посетен от всички участници в конгреса. Това е най-добре проученият и експониран античен римски град и военен лагер в тази част на лимеса. Г. Тончева (НРБ) говори за „Тракийското изкуство през ранножелязната епоха“, М. Чичикова (НРБ) за „Градският живот в Тракия през елинистическата епоха“, А. Балканска (НРБ) за „Тракия и елинистическият свят“, Д. Николов (НРБ) „За наследяването на собственост у древните траки“, проф. О. Лордкипанидзе (СССР) за „Историческото развитие на градовете в древна Тракия и в Колхида (сходни черти и различия)“, М. Домарадски (НРБ) за „Процесите на културното развитие в Тракия през втората половина на I хил. пр. н. е.“, В. Василев (НРБ) за „Основните направления на преработката на металите в древна Тракия през V—III в. пр. н. е.“.

Р. Ф. Ходинот (Англия) говори по „Някои аспекти на тракийската религия“, Д. Попов (НРБ) за „Тракийските култове във Велика Гърция“, В. Найденова (НРБ) за „Някои синкретични явления в култа на Митра в Тракия“, доц. М. Оперман (ГДР) за „Някои проблеми на оброчните плочки в тракийските области между Дунав и Родопите през римско време“, Я. Младенова (НРБ) за „Проблеми, които повдигат паметниците на т. нар. дунавски конници“, проф. В. Папулия (Гърция) разгледа някои въпроси, свързани с дефинирането на тракологията и мястото ѝ по отношение на други науки. А. Димитрова (НРБ) говори за „Традиции и влияния в керамичното производство в Кабиле през римско време“, О. Фрей (ФРГ) разгледа някои келтски находки от Глауберг и връзките им с подобни находки от Тракия.

Б. Султов (НРБ) говори за „Керамичното производство в античните центрове на територията на Никополис ад Иструм“, Я. Клодариу (Румъния) за „Дакийските каменни крепости от къснолатенската епоха“, К. Колев (НРБ) за „Тракийската крепост „Зареница“ в Родопите“, Цв. Дремсизова-Нелчинова (НРБ) за „Тракийски крепости от ранножелязната епоха в България“, В. Любенова (НРБ) за „Характерни черти на тракийската култура през I хил. пр. н. е. по горното течение на р. Струма“, А. Балдини (Италия) за „Тракия и траките в късноантичната историография“.

III конгрес по тракология бе важно научно събитие и бележи определен етап в по-нататъшното развитие на международните комплексни изследвания върху траките. В тези изследвания все повече се включват учени от много страни. Преобладаващият брой от докладите на българските участници отразява разширяването на проучванията у нас — в областта на археологията, и по-специално праисторията, на историята, на езика, изворознанието, религията, изкуството. Резултатите от проучванията в някои от тези области действително показват приоритета на българската тракология. Прегледът на докладите обаче що се отнася до обобщителния им характер посочва, че въпреки успехите у нас на конгреса липсваха по-значителни обобщения, например на по-цялостната характеристика на отделни периоди от развитието на Тракия, за етногенезиса на траките, за държавата у траките и нейната икономическа, политическа и културна роля, за мястото на траките в системата на Римската и Късната римска империя, за връзките и взаимоотношенията между траките и съседните народи и пр. Очевидно тези и подобни изследвания ще се разширяват в бъдеще, за да се отговори на неверни концепции, които все още намират място в съвременната наука, да се покаже действителното място на културата и изкуството на траките в общото развитие на античния свят.

На заключителното заседание работата на III конгрес по тракология бе високо оценена и бе признато, че той е сериозна крачка напред в сравнение с II конгрес по тракология. Проф. Хунгер от името на Австрийската академия на науките предложи и конгресът утвърди Международен комитет по тракология. В комитета, който по-нататък ще ръководи международните проучвания по проблемите на траките, участвуват изтъкнати учени от много страни. За негов председател бе предложен и избран единодушно от конгреса проф. Ал. Фол, директор на Института по тракология при БАН, което е признание и за българската наука, и за личния принос на проф. Фол в развитието и утвърждаването на тракологските проучвания.

Следващият, IV конгрес по тракология ще се проведе през 1984 г. в Амстердам по покана на фондацията „Хенри Франкфорт“, която ще поеме неговото организиране.

В. ВЕЛКОВ

IV международен конгрес по славянска археология

От 15 до 22 септември 1980 г. в София се състоя четвъртият редовен конгрес по славянска археология. В него взеха участие над 250 делегати от СССР, Полша, Чехословакия, ГДР, Унгария, Румъния, Франция, Швеция, Финландия, Норвегия, САЩ и България.

Заседанията се проведоха в аудиториите на Софийския университет „Климент Охридски"

Основна проблема на конгреса бе „Ролята на славянските държави в развитието на материалната и духовната култура на Европа". Докладите и научните съобщения бяха разпределени в четири секции: „Славяните и техните съседи", „Етногенезис, материална култура и изкуство на славяните", „Структура и развитие на славянските поселения" и „Интердисциплинарни изследвания". Изнесени бяха общо 184 доклада — 134 от страна на чуждестранните делегати и 50 от страна на българските.

В първия и последния ден от работата на конгреса бяха прочетени пленарните доклади, които имаха обобщаващ характер и засегнаха редица проблеми, свързани с етногенезиса на славянските народи, със създаването на техните държави, с развитието и характера на тяхната материална и духовна култура, с взаимните връзки и влияния помежду им. От българска страна бяха изнесени три пленарни доклада — от акад. Д. Ангелов на тема „Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура", от ст. н. с. Димитър Овчаров на тема „Някои проблеми на българската средновековна археология" и от проф. П. Петров на тема „Българската държава и българските славяни от VII—X в.". Пленарните доклади на чуждите делегати бяха следните: на акад. Б. А. Рибаков (СССР) — за изграждането и организацията на древноруската държава, на чл.-кор. Б. Хроповски (Чехословакия) „Историческо, културно и политическо значение на развитието на славяните в Средна Европа", на акад. Й. Херман (ГДР) „Поселищна структура и общество в славянските страни през ранното средновековие", на акад. В. Хензел (Полша) „Социологични аспекти на „малкото изкуство" у славяните през епохата на късното средновековие". Предвиден бе и пленарен доклад на проф. С. А. Плетньова (СССР) на тема „Земеделци и номади", но тя не можа да вземе участие в конгреса.

Докладите и научните съобщения, изнесени в четирите секции, бяха твърде интересни. Показан бе нов материал, натрупан през последните години от проучвания на славянски некрополи, селища и други обекти на територията на СССР, Чехословакия, Полша, Унгария, Румъния, България. Потвърди се впечатлението, че славянската археология подобно на всеки клон от силно деференциралата се археологическа наука е твърде динамична дисциплина, която се разгръща на широк фронт и предоставя с всяка изминала година все по-нова и съдържателна информация. Може да се счита с основание, че това, което беше поднесено било във вид на обобщаващи доклади, било под форма на приноси върху отделни обекти, представлява съществена крачка напред в разкриването на славянската древност, на постиженията на славянския свят по време на многовековното му развитие. Подчертани бяха въз основа на конкретни изследвания, както и чрез синтезиращи обзори тесните връзки между славяните и техните съседи: германци, унгарци, шведи, румънци, фини и др. Наблегнато бе на хвърлящото се на очи културно взаимодействие, с което се характеризират тези връзки в резултат на дълголетния досег между славянските племенни общности, народности и държави и околните племенни общности, народности и държави. Разкрита бе с нови данни значимостта на материалната и духовната култура, създадена в хода на историческото развитие на славянството, като безспорна творческа сила.

Изнесените по време на конгреса доклади и научни съобщения, както и направените изказвания доказаха по безспорен начин още веднъж колко необходимо и полезно за археологическата наука е нейното свързване и с други научни дисциплини, включването ѝ в кръга на комплексни проучвания. Потвърди се нуждата от тясна връзка на археологията с историята в изясняването на общия и за двете науки проблем — да се изследва животът на човешките общества, на тяхната материална и духовна култура. Потвърди се добре познатата истина, че археологическите работници се нуждаят при своята работа от помощта на такива дисциплини като етнография, архитектура, нумизматика, ономастика, топонимия, дендрология, палеоботаника, палеоантропология и др. Доказано бе още веднъж, че на настоящия етап на развитие на научната мисъл и в теоретически и приложно практически план комплексността е задължително изискване и решаващ методологически и методически ключ за постигане на желаните резултати.

Значителен дял от научната програма на конгреса бе зает, както би било естествено да се очаква, от доклади и научни съобщения от страна на българските делегати — специалисти в областта на славянската и средновековната археология. В секцията „Славяните и техните съседи" бяха изнесени докладите на: А. Милчев „Славяните в източната част на Балканския полуостров и Византия през ранното средновековие", С. Ангелова „Долнодунавската контактна зона на славяните с Византия през VI—VII в.". В секцията „Етногенезис, материална култура и изкуство на славяните" бяха чути докладите и научните съобщения на: Д. И. Димитров — „Славяни и прабългари по Долния Дунав през VII—VIII в.", Л. Бобчева — „Селището при с. Топола, Толбухински окръг", Д. Станчев — „Български некрополи от IX—Хв. в Русенски окръг", З. Пляков — „Населението в областта на Средна Струма (VII—XI в.)", М. Станчева — „Към оценката на славянската култура в България", Й. Чангова — „Перник и българската материална култура през VIII—XII в.", Л. Дончева — „Регионални варианти в старобългарската керамика", И. Щерева —„Керамиката от XI—XII в. по Горна Струма", на Д. Я. Димитров — „Полуготова продукция от средно-

вековната стъкларска работилница в Стара Загора", В. Нешева — „Костюмът през Второто българско царство", П. Гатев — „Някои закономерности при носенето на гривните", М. Ваклинова — „Разпространение на западноевропейската металопластика в България през XIII—XIV в.", В. Тъпкова-Заимова — „Образът на св. Димитър Солунски в литературните паметници и иконографията и някои въпроси от българо-византийското културно общуване", М. Долмова-Лукановска — „Стеатитова пластика от Търновград", С. Георгиева — „Характерни черти на материалната култура на Второто българско царство", И. Джамбов — „Орнамент и символ в художествената керамика от Търново — VIII—XIV в.". В секцията, посветена на произхода, структурата и развитието на славянските поселения, бяха прочетени докладите и научните съобщения на: Т. Балабанов — „Плиска — от ханска резиденция към град", Т. Тотев — „Нови археологически данни за Преслав", П. Георгиев — „Строителната история на Плисковската Голяма базилика", Н. Гиздова —„Средновековни крепости в Родопите на територията на Пазарджишки окръг", Б. Цветков — „Средновековни крепости по Струма и Места", Н. Танчева-Василева — „Средновековното селище и некропол над античния град Кабиле", Д. Стоянова-Серафимова — „Самуиловата крепост при с. Ключ, Благоевградски окръг", Й. Алексиев — „Ранносредновековни селища от IX—X в. в Търновски окръг", Г. Джингов — „Промени в поселищния живот на Добруджанското крайбрежие през ранното средновековие", В. Димова — „Градоустройственият облик на Червен", Р. Морева — „Асеновата крепост в светлината на последните археологически проучвания", П. Славчев — „Социална структура на населението в средновековно Търново", Ат. Попов —„Градоустройствен облик на Търновград през XII — XIII в.". В секцията „Интердисциплинарни изследвания" бяха изнесени докладите и научните съобщения на: Й. Заимов — „Най-старите заселища на българските славяни на Балканите според ономастиката", Г. Цанкова-Петкова—„Княз Борис и покръстването на българите (по писмени и археологически данни)", Й. Андреев — „Няколко бележки върху герба на Шишмановци," Й. Мороз — „Към въпроса за аналогиите в езическите вярвания на източните и южните славяни", К. Константинов — „Старобългарски надписи и графити от манастирския комплекс при с. Равна, Провадийско", Й. Йорданов — „Монетното обръщение на първата българска столица Плиска", Й. Юрукова — „Сребърен печат на цар Петър", К. Дочев — „Мястото и ролята на столицата Търново в паричното обръщение на българската средновековна държава", С. Димитрова-Чудилова — „Характер и развитие на българското монетосечене", Д. Съсълов — „Отражение на средновековното българско строително изкуство в архитектурното творчество на Киевска Русия в края на X—XI в.", П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков — „Антропологични данни за славянското население по нашите земи", П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков — „Палеодемографски данни за славянското население по нашите земи", Й. Йорданов — „Антропологическа характеристика на погребаните в средновековни християнски некрополи (IX—X в.) от Североизточна България". Трябва да се отбележи, че поради една или друга причина някои от предвидените в програмата доклади не бяха изнесени и за съдържанието им може да се съди по представените тезиси.

Един цялостен преглед на докладите и научните съобщения на българските участници в конгреса сочи, че те бяха основани на значителен фактически материал, придобит в резултат на най-нови проучвания на селища, некрополи и други обекти на територията на България от периода на средновековието (VII—XIV в.). Хвърлена бе нова светлина върху въпроса за заселването на славяните от българската група в балканските земи и се наложи още по-убедително схващането, че не само по писмен път, но и чрез археологически материали може да се установи присъствието на славяни на юг от Дунав от края на VI и първата половина на VII в. Интерес в това отношение представлява новооткритата керамика, свидетелстваща за наличието на ранно-славянско поселение в Преслав. Хвърлена бе нова светлина и по въпросите около развитието и характера на писмеността в средновековна България през втората половина на IX в., за което бе намерен изключително ценен епиграфски материал от средновековната църква при с. Равна, Варненски окръг. С нови данни и обобщаващи изводи бяха докладите и научните съобщения, отнасящи се до важни средновековни български градове и крепости — Плиска, Преслав, Търновград, Самуилова крепост, Перишката крепост, Калиакра, Асенова крепост, Червен и др. Подчертано бе значителното развитие на материалната и духовната култура на българския народ и на българската държава през средновековната епоха и едновременно с това нейното единство и общи черти във всички краища на страната — Добруджа, Мизия, Тракия и Македония. Изтъкната бе въз основа на конкретен материал значителната роля на славянския елемент и в земите северно от Дунав в периода на ранното средновековие. Изобщо участието на българските делегати допринесе да се засегнат и изяснят съществени проблеми от областта на средновековната история и да се подчертае чрез привличане както на веществени, така и на писмени паметници голямата роля на материалната и духовната култура на българския народ, изградил се като монолитна етносоциална единица в една обширна територия и оказал безспорно влияние върху своите съседи в политически, етнически, обществено-икономически и културен смисъл.

Както на всеки научен форум, и на този конгрес имаше разисквания и спорове, налице бе дискусия по различни въпроси, която премина в творческа и колегиална обстановка. Би следвало участието на българските делегати в това отношение да става все по-голямо и активността им при дускусиите и споровете да нараства. Добре би било при следващи конгреси да се намали броят на изнасяните доклади и научни съобщения, като в замяна на това се увеличават разискванията. Това предполага преустройство в научните програми, при което да се дава преднина не на дребни, фактологически въпроси, а на по-значими проблеми, даващи възможност за по-широко и всестранно обсъждане и с участието на различни специалисти.

От техническа гледна точка заседанията на конгреса преминаха на много добро равнище. Безспорен успех бе организирането на изложбата „Култура на средновековна България" в

Националния археологически музей. Подбрани бяха малко, но значителни по съдържание експонати, които дадоха възможност на посетителите да се запознаят с най-бележитите изяви на българския творчески гений през средновековната епоха. В София за пръв път бе показано Преславското златно съкровище.

Изложбата предизвика голям интерес както сред делегатите на конгреса по славянска археология, така и сред многобройните делегати, дошли на свиканията в София Парламент на мира.

Благодарение на изнесената пресконференция и на създадения пресцентър конгресът придоби широка гласност и неговата работа бе следена от средствата за масова информация. Пресцентърът обезпечаваше разговори и интервюта с делегатите от чужбина. Водени бяха разговори с най-изтъкнатите представители в областта на славянската археология, като акад. Б. А. Рибаков, чл.-кор. Б. Хроповски, акад. Й. Херман и др. Както в интервютата пред журналисти, така и в изказвания по различни поводи в нашата преса чуждестранните делегати изразиха своето задоволство от оказания им прием в София и дадоха положителна преценка за научното и организационно-техническо равнище на конгреса. За успеха на конгреса допринесоха и организираните научни екскурзии. В първата, до Перник и Рилския манастир, участвуваха всички делегати. Втората след приключване на конгреса запозна участниците с най-важни обекти на българската материална и духовна култура от средновековната епоха в Плиска, Преслав и Търновград, както и с някои праисторически, антични и средновековни обекти във Варна и Несебър. Организирана много добре с активното участие на сътрудниците от Филиалите на АИМ във Велико Търново и Шумен, тази екскурзия направи дълбоко впечатление на чуждестранните делегати, които изразиха задоволството си от видяното и особено от големите грижи, полагани за изучаване и съхраняване на археологическите паметници в нашата страна.

Съгласно програмата на конгреса се състояха две заседания на Изпълнителния комитет на Международната уния по славянска археология и едно на Постоянния съвет на унията. Прието бе предложението следващият, V международен конгрес по славянска археология да се състои през 1985 г. в Киев. За председател на унията бе избран акад. Б. А. Рибаков, директор на Археологическия институт при Академията на науките на СССР в Москва, а за генерален секретар бе преизбран чл.-кор. Б. Хроповски, директор на Археологическия институт в Нитра, Чехословакия. За втори български представител в Постоянния съвет на унията бе утвърден ст. н. с. Тотю Тотев, ръководител на Филиала на АИМ в Шумен.

IV международен конгрес по славянска археология, чийто домакин бе България, премина на много добро равнище и даде очакваните научни резултати. Чрез него бе осъществена една от най-важните задачи в дългосрочната програма на АИМ по честването на 1300-годишнината от създаването на българската държава и той мина под знака на тази годишнина. Трябва да се отбележи активното участие на сътрудниците от АИМ — научни работници и административни служители — в подготовката и провеждането на конгреса, както и на сътрудниците от Филиалите във Велико Търново и Шумен.

Наред с приноса в науката конгресът допринесе за усилване на връзките със специалисти в областта на славянската археология от различни страни и заедно с това за по-нататъшното укрепване на дружбата им с българските колеги. Изявен бе подчертан стремеж към съвместна работа, към засилване на деловите и творчески контакти. В такъв смисъл конгресът изигра не само научна, но и политическа роля в духа на последователно провежданата от НР България политика да се усилва сътрудничеството между народите и държавите в интерес на мира като най-ценно благо на човечеството. Конгресът даде възможност да се отбележат големите постижения на българската археологическа наука през последните години, да се запознаят учените от различни страни, както чрез изнесените доклади от страна на българските делегати, така и чрез научните екскурзии със забележителните паметници, създадени от българската държава и българския народ през средновековната епоха. Създадена бе възможност делегатите да се запознаят с големите постижения на днешна социалистическа България.

Д. АНГЕЛОВ

Михайлов, Стамен — Zofia Kurnatowska. Slowianczyzna poludniowa. Polska akademia nauk. Institut historii kultury materialnej. Wroclaw—Warszawa—Krakow—Gdańsk.Zaklad narodowy imena Ossolińskich, 1977. 256 p., X tab. 3 59
Николов, Василев — E. Hanschmann, Vl. Milojcic. Die deutschen Ausrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Teil I(Text). Bonn, 1976; Teil II (Kataloge, Tafeln und Beilagen). Bonn, 1976. . . . . 2 56
Овчаров, Димитър — Теофил Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. I. Топография и укрепителна система на Абритус. София, 1980. 253 с. (рез. на англ. ез.). . 4 71
Юрукова, Йорданка — Georges le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977. 484 p., 95 tab. 1 57

ПРЕГЛЕД

Ангелов, Д. — IV международен конгрес по славянска археология 4 77
Божкова, Б. — Девети световен конгрес по нумизматика в Берн 1 68
Велков, В. — III международен конгрес по тракология 4 74
XXIV национална археологическа конференция в Пазарджик. 2 60
Иванов, Т. — Втори международен семинар по антична балканска керамика 1 65
Иванов, Т. — XII международен конгрес по изследване на римския лимес 1 62
Иванов, Т. — Трети международен симпозиум по римска археология в Аугст, Швейцария 3 67
Китов, Г. — Симпозиум „Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия„ . . . 3 65
Панайотов, Ив., Д. Гергова — Всесъюзна археологическа конференция „Проблеми на скитско-сибирското културно-историческо единство" в гр. Кемерово, СССР 3 63
Попконстантинов, К. — Проф. Иван Гълъбов (1918—1978) 2 58
Тодорова, Х. — X международен симпозиум по енеолита и бронзовата епоха на Европа 4 73

КНИГОПИС

Петрова, Ст. 1 66
Петрова, Ст. 2 61
Петрова, Ст. 3 68

Mihailov, Stamen — Zofia Kurnatowska. Slowianczyzna poludniowa. Polska akademia nauk. Institut historii kultury materialnej. Wroclaw — Warszawa — Krakow—Gdańsk. Zaklad narodowy imena Ossolińs kich, 1977, 256 p., X tab. 3 59
Nikolov, Vasil — E. Hanschmann, Vl. Milojcic. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Teil I (Text). Bonn, 1976;Teil II (Kataloge, Tafeln und Beilagen). Bonn, 1976. . . . . 2 56
Ovčarov, Dimitar — Теофил Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. I. Топография и укрепителна система на Абритус. София, 1980. 253 с. (рез. на англ. ез.) 4 71
Jurukova, Jordanka — Georges le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977. 484 p., 95 tab. 1 57

REVUE

Angelov, D. — IVe congrès international d'archéologie slave. 4 77
Božkova, B. — Neuvième congrès mondial de numismatique à Berne 1 68
Velkov, V. — IIIe congrès international de thracologie. 4 74
XXIVe conférence archéologique nationale à Pazardžik. 2 60
Ivanov, T. — Deuxième séminaire international sur la céramique balkanique antique 1 65
Ivanov, T. — XIIe congrès international d'étude du limes romain 1 62
Ivanov, T. — Troisième symposium international d'archéologie romaine à Augst, Suisse. 3 67
Kitov, G. — Symposium „Le trésor de Panagjurište et la toreutique en Thrace" . . . 3 65
Panajotov, Iv., D. Gergova — Conférence archéologique de l'U. R. S. S. „Problèmes de l'unité culturelle-historique scytho-sibérienne" à Kemerovo, U. R. S. S. 3 63
Popkonstantinov, K. — Prof. Ivan Gălabov (1918—1978) 2 58
Todorova, H. — Xe symposium international sur l'Énéolithique et l'Âge de bronze de l'Europe 4 73

BIBLIOGRAPHIE

Petrova, St. 1 66
Petrova, St. 2 61
Petrova, St. 3 68

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад Г. Бончев", тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова — Коректор А. Христова

Дадена за набор на 3. III. 1981 г. Подписана за печат на 28. V. 1981 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 9,56
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 8107 Тираж 1730 Поръчка 187 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

26.ПК 171 А И М Ш
ИВАН ДЖАМБОВ

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.